

DVT

2021/3-4
ročník/volume LIV

Dějiny věd a techniky History of Sciences and Technology



OBSAH

ČLÁNKY

- 131 Prameny k teoretickým a evolučním názorům v díle botanika Josefa Velenovského (1858–1949) • SOFIE KAIPROVÁ
176 Přírodovědné monistické náboženství Josefa Adolfa Bulovy • LENKA OVČÁČKOVÁ

SDĚLENÍ

- 188 Anton Lampa: The man who brought Einstein to Prague • ANDREAS KLEINERT

RECENZE A ZPRÁVY

- 199 Šárka Caitlín Rábová, Kulturní reflexe tuberkulózy v českých zemích 1800–1945, Praha 2018 • VÁCLAV GRUBHOFFER
200 Carolyn A. Day, Consumptive chic: A History of Beauty, Fashion, and Disease. London, 2017 • ŠÁRKA CAITLÍN RÁBOVÁ

OBÁLKA

50 let od publikace výsledků výzkumu šimpanzů Jane Goodallové v knize *Ve stínu člověka*

CONTENTS

ARTICLES

- 131 Sources for theoretical and evolutionary views in the work of botanist Josef Velenovský (1858–1949) • SOFIE KAIPROVÁ
176 The science-oriented monistic religion of Josef Adolf Bulova • LENKA OVČÁČKOVÁ

COMMUNICATION

- 188 Anton Lampa: The man who brought Einstein to Prague • ANDREAS KLEINERT

REVIEWS AND REPORTS

- 199 Šárka Caitlín Rábová, *Kulturní reflexe tuberkulózy v českých zemích 1800–1945*, Praha 2018 • VÁCLAV GRUBHOFFER
200 Carolyn A. Day, *Consumptive chic: A History of Beauty, Fashion, and Disease*. London, 2017 • ŠÁRKA CAITLÍN RÁBOVÁ

COVER

50 years since the publication of the results of Jane Goodall's research on chimpanzees in the book *In the Shadow of Man*

Prameny k teoretickým a evolučním názorům v díle botanika Josefa Velenovského (1858–1949)

Sofie Kaiprová

Sources for theoretical and evolutionary views in the work of botanist Josef Velenovský (1858–1949) The present study is based upon a literary research on the theoretical and evolutionary botanical concepts introduced by Josef Velenovský (1858–1949), an eminent biologist in the Czech intellectual milieu of the turn of the 20th century. After a brief description of the historical context of Velenovský's work, it deals with the transformations of Velenovský's vision of evolution and the most interesting aspects of his theoretical thinking. At the beginning of his scientific career he fully acknowledged Darwin's theory but in the late age he held to a large extent contradictory views.

Key words: history of botany, Josef Velenovský, evolutionary theory, natural selection, altruism

Tato studie se zabývá teoretickými a evolučními koncepty v díle a myšlení českého botanika Josefa Velenovského.¹ Po stručném shrnutí Velenovského života a situace evolučních teorií v české botanice na přelomu 19. a 20. století práce postupuje chronologicky s cílem postihnout proměny Velenovského pojetí evoluce a nejzajímavější aspekty jeho dalších teoretických úvah týkajících se biologie v celém dlouhém období jeho odborného působení, tj. od počátku 80. let 19. století až do jeho smrti v roce 1949. Určitou základní osnovou je zde jeho vývoj od počátečního přijetí a uznání Darwinovy evoluční teorie až ke značně protikladné pozici v pozdním věku. Přestože tedy evoluční problematika stojí v popředí pozornosti, práce se na ni neomezuje a všímá si i dalších aspektů Velenovského teorií. Přínosem tohoto nástinu by mělo být, že se opírá o vlastní studium Velenovského původních textů, na jejich základě charakterizuje jednotlivé vůdčí pojmy či témata a případně dochází k závěrům, které překračují to, co je známo z dosavadní literatury. Takový přehled může být užitečný již proto, že Velenovský po velmi dlouhé období v české vědě zaujímal význačné místo a některé jeho přínosy v systematické botanice svým významem překračovaly hranice českých zemí.

¹ Studie vychází z bakalářské práce obhájené v roce 2018 na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. Poděkování autorky náleží školitelce této práce Lucii Čermákové, oponentovi Janu Jankovi a též redakci časopisu *Dějiny věd a techniky* za zájem práci publikovat a též za důkladnou redakční revizi textu.

Takto stanovené téma a postup samozřejmě mají zároveň svá nutná omezení. Především by důkladnější zpracování dobové vědecké situace vyžadovalo přihlídnutí k daleko širším souvislostem i stanoviskům dnešní historie biologických věd. Obtíž zde představuje již to, že Velenovský své obecnější biologické úvahy rozvíjel převážně jako svérázný solitér. Rovněž s ohledem na samu osobnost Velenovského se práce nezabývá jeho osobními vztahy, společenskými postoji a literárními díly s často velmi kontroverzními názory, v pozdním díle spojenými například s vyhraněným nacionalismem, antisemitismem a hledáním násilných řešení v politice. Celý vývoj Velenovského názorů dosud nebyl zpracován a tato studie nemá jiný cíl než přispět k takovému pohledu z hlediska jeho biologického myšlení.²

Velenovského život a dílo

Josef Velenovský se narodil 22. dubna 1858 v Čekanovicích a přírodní vědy studoval v Praze na Filosofické fakultě české Karlo-Ferdinandovy univerzity. Od roku 1879 nastoupil jako asistent Antonína Friče v Muzeu království českého, ale již od roku 1883 se stal univerzitním asistentem Ladislava Josefa Čelakovského. Posléze v letech 1884–1897 podnikl šest výzkumných cest do Bulharska. Již roku 1885 se na české Karlo-Ferdinandově univerzitě habilitoval z fytopaleontologie, v roce 1892 byl jmenován mimořádným profesorem speciální botaniky a fytopaleontologie a roku 1898 se stal řádným profesorem. Od roku 1903 vedl na univerzitě Botanický ústav a současně byl ředitelem univerzitní botanické zahrady. V roce 1912 se podílel na založení České botanické společnosti a do roku 1914 jí předsedal, ve funkci ho poté nahradil Karel Domin. Byl zakladatelem a hlavním redaktorem prvního českého mykologického časopisu *Mykologia*, vydávaného v letech 1924–1931. Na univerzitě pracoval do roku 1927, kdy byl penzionován a vedení Botanického ústavu i zahrady po něm převzal Karel Domin. Velenovský potom strávil zbytek života v Mnichovicích, kde zemřel 2. května 1949 a je zde také pohřben. (Domin 1949; Janko 1997, 2009; Němejc 1958; Novák 1958; Pilát 1958)

Jeho činnost byla nesmírně mnohostranná, v průběhu života objevoval nové obory zájmu a jiné naopak opouštěl. Zabýval se cévnatými rostlinami, bryologií a mykologií; byl výborným fytopaleontologem, morfologem, systematikem, floristou; zkoumal domácí i balkánskou květenu; podporoval ochranu přírody. Napsal více než 250 původních vědeckých prací, z nichž si velké množství sám ilustroval. Velenovský byl

² Velenovského botanická činnost byla rozebrána v *Presliích* při stoletém výročí jeho narození (Němejc 1958; Novák 1958; Pilát 1958; Pilous 1958). O Velenovského evolucionismu píšou Janko (2009, 1997), Pavličíková (2008), Stibral, Komárek a Neustupa (2004). Velenovského vnímání ras a národností analyzuje Franc (2003, 2005).

zpočátku úspěšný především ve fytopaleontologii, které se začal věnovat pod vedením Antonína Friče. Studoval fosilie z terciéru a zejména z křídly, posledního období druhohor, jež jsou v Čechách zastoupeny bohatými nalezišti. V první polovině 80. let 19. století vznikla v němčině *Die Flora der böhmischen Kreideformation*. Ceněná je také *Květena českého cenomanu* z let 1889–1890. I díky několika spolupracovníkům, například Václavu Stříbrnému, se Velenovskému podařilo vydat v roce 1891 latinsky psanou první květenu Bulharska, tehdy málo botanicky probádaného území – *Flora Bulgarica* (Krahulec 2012). V 90. letech 19. století se Velenovský mimo jiné zaměřil na bryologii. V roce 1896 publikoval *Mechy české* a v letech 1901–1903 *Játrovky české*. Práci o játrovkách však zanechal nedokončenou. V letech 1902–1907 se uskutečnilo první vydání Velenovského skript *Systematická botanika*. V rozmezí let 1905–1913 vyšla v češtině a němčině *Srovnávací morfologie rostlin* (*Vergleichende Morphologie der Pflanzen*), jíž navázal na práci svého učitele Ladislava Čelakovského, který svůj plánovaný závěrečný souhrnný spis týkající se srovnávací morfologie kvůli nemoci nikdy nedokončil (Němec 1959). Čelakovský a jeho žák Velenovský jsou tak představiteli ve své době i mezinárodně významné pražské morfologické školy v botanice.

Když se zhoršily Velenovského vztahy s velkou částí botanické komunity a byla mu odebrána funkce předsedy České botanické společnosti, začal se intenzivně zabírat mykologií, „oborem pro vědecký proletariát“ (Janko 2009). Prvním výstupem jeho mykologického průzkumu Čech jsou *České houby* z let 1920–1922. Na čas se ovšem vrátil i k fytopaleontologii a v letech 1926–1931 vydal s Ladislavem Viniklárem publikaci *Flora cretacea Bohemiae*. Další mykologický spis *Monographia Discomycetum Bohemiae* z roku 1934 kvalitou předčí *České houby* (Pilát 1958). Mykologické práci se Velenovský věnoval do konce života, poslední knihu příspěvků, *Novitates Mycologicae Novissimae*, dokončil ve svých devětaosmdesáti letech.

Velenovský ve svých pracích vycházel hlavně z vlastních poznatků a v tomto smyslu mu mnohdy bylo vytýkáno, že ignoroval práce jiných autorů a jeho díla tak byla zastaralá už v době svého vzniku (Pilous 1958). Postupem času se například stával velmi problematickým jeho přístup k biologické klasifikaci a nomenklatuře: přes 2700 nalezených hub neváhal popsat jako nové druhy (Janko 2009; Pilát 1958). Naopak v některých odvětvích vědy, jako je teoretická biologie, mohou být vlastnosti jako nezávislost a originalita považovány za výhodu. Velenovský nebyl jen botanikem, neboť své zájmy rozšiřoval o literární a v širokém smyslu filosofické dlouhodobě, zejména však v pozdějších letech pak rozvíjel svou spiritualistickou a panpsychickou „přírodní filosofii“. O principech fungování přírody, společnosti, světa i celého vesmíru chtěl poučit veřejnost v knihách *Přírodní filosofie* (1921–1922), *Obrázky* (1928) a *Poslední moudrost čili Nauka o kosmickém duchovnu* (1935 česky, 1937 německy). Na mnoha místech těchto děl obhajoval spiritismus, antisemitismus a další kontroverzní názory.

Evoluční teorie v české botanice na přelomu 19. a 20. století

Po vydání knihy *O původu druhů přírodním výběrem* (1859) byla Darwinova evoluční teorie, lépe řečeno soubor teorií, široce diskutována a prosazena, avšak na konci 19. století ji mnozí považovali za stále nedostatečnou, analyticky vyčerpanou, nebo dokonce nesprávnou. Hlavní problém představovala otázka mechanismu evoluce ve vztahu k dědičnosti v souvislosti s rodící se genetikou. Období přelomu 19. a 20. století bývá proto označováno za dobu tzv. krize darwinismu. Jeho rozšířené dobové chápání představoval evolucionistický a naturalistický monismus Ernsta Haeckela, jenž darwinismus spojoval s tradiční morfologií, včetně četných naturfilosofických rysů, a byl tak blízký též Čelakovského a Velenovského pojetí. Často byl tehdy snižován primární význam přírodního výběru (selekce), alternativ k Darwinově nauce existovalo mnoho a v praxi docházelo k jejich různorodým kombinacím. Dědičnost získaných vlastností, kterou zahrnoval i klasický darwinismus, zdůrazňoval neolamarckismus, naopak ji odmítal neodarwinismus v podání Augusta Weissmanna (1834–1914), spoléhající se výhradně na selekci. Neolamarckismus obhajoval například významný botanik Richard Wettstein (1863–1931), který v 90. letech 19. století působil i na Německé univerzitě v Praze. Proti mechanickému nazírání na život se vymezovaly různé podoby vitalismu transformující starší podoby vitální síly do autonomních vitálních či organických principů. Výrazný představitel vitalismu mezi botaniky byl Johannes Reinke (1849–1931), vitální princip v rámci jeho teorie představovaly tzv. dominanty. Vývoj jistým směrem, daným vnitřním mechanismem, prosazovaly ortogenetické teorie. Ortogenetický princip zdokonalení, který zastávali i Čelakovský a Velenovský, zavedl Carl Wilhelm von Nägeli (1817–1891). Pozvolný vývoj zpochybňovaly saltacionistické, zejména mutační teorie. Velký význam měla mutační teorie, kterou zavedl botanik a jeden z prvních genetiků Hugo de Vries (1848–1935).

Originálním českým evolučním myslitelem, který měl na Velenovského bezprostřední vliv, byl Ladislav Josef Čelakovský (1834–1902), který v roce 1894 vydal výbor ze svých článků nazvaný *Rozpravy o Darwinově teorii a o vývoji rostlinstva*.³ Zdůrazňuje zásluhu především srovnávací morfologie na vzniku descendenční (tj. tehdejšími jazykem evoluční) teorie a odsuzuje „dogmatiky vývoje“, kteří přiřazují nejvyšší důležitost studiu ontogeneze jednotlivých orgánů. Přírodní výběr, vliv náhody a vnějších faktorů podle Čelakovského nemají tak velký význam, jak předpokládá Darwin. Kriticky se vyrovnává s materialistickou inklinací k darwinismu,

³ Obsahuje studie *Vyvinování se rostlinstva s ohledem na Darwinovu teorii* (pův. 1869), *Úvahy přírodovědecké o Darwinově teorii* (1877) a *O zákonech fylogenetického vývoje rostlinstva* (1893).

věří, že příroda není „bezduchá“, a poznamenává, že mravní zákon je postaven nad přírodní zákony. Rozeznává celkem deset principů evoluce rostlin, z nichž sedm převzal od Carla Nägeliho.⁴ Plasmě přisuzuje vnitřní nutnost zdokonalovat se (Nägeliho *Vervollkommungsprinzip*). Vnitřní zákon směřuje vývoj nezávisle na vnějších vlivech k určitým cílům, mezi nepříbuznými skupinami tak dle Čelakovského vznikají analogie. Do fylogenetické řady umísťuje řasy, mechy, cévnaté tajnosnubné (tj. cévnaté výtrusné), nahosemenné a krytosemenné. Vyšší rostlinné taxony (od úrovně tříd) podle něj pocházejí z více předků, mají polyfyletický původ. Evoluce probíhá pozvolně, nikoliv skokově, ale některé taxony jsou méně proměnlivé než jiné. Obecně ale v průběhu času získává převahu dědičná stálost nad proměnlivostí – tuto svoji myšlenku Čelakovský přirovnává k Fechnerově teorii tendence ke stabilitě.⁵ Příklad se k teorii vzniku života z organických látek, které byly původně přítomny uvnitř Země. Samoplození už podle něj není možné (Čelakovský 1894; Rádl 2006).

Na počátku 20. století se mezi českými biology rozhořela nová diskuse s řadou nových původních příspěvků o evoluci a darwinismu, které Čelakovského koncepci víceméně antikvovaly. Vzniklo tehdy větší množství publikací o evoluční teorii, z nichž je nejvýznamnější druhý díl Rádlových *Dějin biologických teorií novověku* z roku 1909. (Hermann – Šimůnek 2010; Jahn 2000; Rádl 2006). K debatě vedle zoologů či fyziologů (např. Alois Mrázek či Edward Babák) přispívali také někteří význační botanici. Bohumil Němec (1873–1966) do diskuse přispěl především mnoha články na stránkách *Živy*, například *Mutace a mutační periody při vývoji druhů* (1902), *Neolamarckismus* (1903) či recenzí Rádlových *Dějin vývojových teorií v biologii XIX. století* (1909b). Němcova přednáška na setkání k Darwinovu výročí, pořádaném Jednotou filosofickou a Přírodovědeckým klubem v Praze, vyšla pod názvem *Darwinova práce vědecká* (1909a) a odráží tzv. krizi darwinismu; později Němec vydal i knihu *O původu a vývoji života* (1916). Němec zmiňuje evoluční principy Čelakovského a Nägeliho, za důležité a zčásti pravdivé označuje evoluční teorie

⁴ Od Nägeliho přejaté principy: zpletivnění, zvětvení, rozhojnění (buněčné dělení), zrůznění, redukce, urychlení vývoje, adaptace. Ostatní přidané principy: srůst, rozdělování, uvnitřnění (tvorba ochranných obalů).

⁵ Filosof, fyzik a experimentální psycholog Gustav Theodor Fechner (1801–1887) představil princip tendence ke stabilitě (das Princip der Tendenz zur Stabilität) ve spise zvaném *Některé myšlenky o historii vzniku a vývoje organismů (Einige Ideen zur Schöpfungs- und Entwicklungsgeschichte der Organismen)* v roce 1873. Podle tohoto principu se vesmír i s organismy nevrátne mění, dokud není dosažena stabilita, která zabraňuje vzniku dalších změn. Postupně se uspořádává pohyb veškeré hmoty skládající se z atomů a proměnlivost se snižuje. Ubývá variabilita organismů a speciace se stává stále vzácnější. (Fechner 1873; Heidelberg 2004; Rádl 2006)

Lamarcka, Darwina, de Vriese (evoluce prostřednictvím mutací) a Lotsyho (evoluce prostřednictvím hybridizací). Karel Domin (1882–1953) o evoluci psal ve svém *Úvodu k novějším teoriím vývojovým* (1909), v němž se hlásil k lamarckismu, vitalismu a mutační teorii a formuloval vlastní teorii účelných mutací.⁶

Velenovský přistupoval k problematice evoluce již od počátku velmi osobitým způsobem. Nejprve stál pod silným vlivem Čelakovského, nejpodrobněji pak svoji evoluční teorii rozpracoval v prvním díle své *Přírodní filosofie* (1921), později v *Poslední moudrosti* (1935) teorii ještě lehce pozměnil. Předběžně uvedme, že v *Přírodní filosofii* rozeznává 24 principů evoluce, mezi které počítá například zdokonalení, přímé přizpůsobení, mutace a přírodní výběr. Zavádí i neobvyklý estetický princip, takzvaný ornamentalismus. Evolucí podle něj prochází celý vesmír a jde především o evoluci ducha. Plasma každého organismu obsahuje určitý soubor idejí. Nepříbuzné skupiny organismů za stejných podmínek uskutečňují stejné ideje, což vede k polyfyletismu.⁷ Domnívá se, že první organismy vznikly z minerální hmoty, připouští, že by v současnosti mohlo docházet k samoplození, avšak ke vzniku nových rostlinných a živočišných typů už nedojde. Evoluce na Zemi probíhá pomalejším tempem než kdysi a blíží se její konec.

Darwin i Ovidius: počátek 80. let 19. století

Velenovského rané práce se střídavě týkají fytopaleontologie, morfologie, floristiky a systematiky. Už v této době konzervativně brání své oblíbené prověřené metody a teoretické koncepty, i když ne v takové míře, v jaké tak činil později. Například v systematice kritizuje především tříštění druhů (1884). V morfologii odsuzuje přílišné spoléhání na ontogenezi na úkor abnormit. Jeho hlavními vzory jsou patrně Čelakovský a Goethe. Obecnější biologická a evoluční problematika Velenovského začíná přitahovat velmi brzy. Uznává autority, jakými jsou například Darwin a Haeckel, a rád píše osobitým, barvitým stylem, upomínajícím na naturfilosofické období. Zmiňuje se o bájně Atlantidě či o *Proměnách* římského básníka Ovidia. Raný pohled Velenovského na evoluci a morfologii přibližují dva články z roku 1881: *O dějinách rostlin* a *O zezelenalých vajíčkách* (*Alliaria officinalis* Andr. Ueber die vergrünnten Eichen von *Alliaria officinalis* Andr.).

⁶ Rádl tehdy obvinil Domina z plagiátorství, když odhalil, že se práce v podstatné části příliš opírá o práce nizozemského botanika Lotsyho, vydané v letech 1906–1908 (Hermann 2003).

⁷ Velenovský zde pojmem polyfyletismus míní souběžné vývojové řady nepříbuzných taxonů.

Na začátku popularizačního článku „O dějinách rostlin“ Velenovský zdůrazňuje, že se rostlinstvo dob minulých musí zkoumat z pohledu Darwinovy descendenční nauky. Představuje si ji takto: „Boj, život, ruch, rozvoj, věčná změna i v nejmenším, pouhému oku ani neviditelném nálevníku i ve veškeré přírodě, ba i v celém všemíru jest hlavním principem nauky této.“ (1881a, 122)

Zmínění vesmíru a věčné změny dodává jeho tvrzení lehce naturfilosofický až mystický nádech. Velenovský ještě k charakteristice připojuje, že k hlavním pravdám této nauky by podle něj přírodní vědy dospěly i bez Darwina. Nadšený mladý biolog v článku kromě celkem zdařilých konkrétních líčení flóry a poměrů v jednotlivých geologických obdobích rovněž uvádí různé obecné postřehy týkající se vývoje rostlin. Některé jeho postřehy jsou svérázné: zdokonalování a narůstání složitosti rostlin způsobují neustále se zhoršující životní podmínky – postupné ochlazování a vysychání Země; existenci Atlantidy by mohla potvrzovat fyto geografie. Některé skutečnosti nás naopak v článku z 80. let 19. století příliš nepřekvapují: tempo evolučních změn je popisováno jako pomalé a pozvolné; jednoděložné rostliny jsou považovány za starší skupinu než rostliny dvouděložné. Objevuje se tu parafráze na von Baerův a Haeckelův zákon – shoda mezi vývojem rostliny, celým systémem rostlinstva a vývojem rostlinstva během věků. Některé zde uvedené postřehy jsou z dnešního pohledu zcela správné, např. že migrace druhů může být příčinou speciace.

Velenovského přístup k morfologii nám ilustruje článek *Ueber die vergrüntten Eichen von Alliaria officinalis Andrz*⁸ (1881b), kde se snaží potvrdit foliolární teorii⁹ vzniku vajíčka pomocí studia abnormit po vzoru Čelakovského. Důrazně tu odmítá výsledky studií normálního vývoje orgánů jako nespolehlivé. Abnormity považuje za nejlepší zdroj poučení o původu a fylogenezi orgánů. O rostlině je přesvědčen, že „nemůže nikdy vyvinout něco, co by bylo skrze svou formu a svůj význam nepochopitelné, celkově morfologicky nesmyslné“.¹⁰

Orgán se zezelenáním vrací do prapůvodního stavu listu, pratyphu (*Urtypus*). O tom, zda se místo pestíků, tyčinek a okvětních lístků budou tvořit zelené listy, podle Velenovského rozhoduje kvantita nebo kvalita vyživujících látek přicházejících do květu. Kompletní řadu přechodných forem mezi extrémními tvary listu přirovnává k Ovidiovým *Proměnám*. Z takového prohlášení je znát, jak ho abnormity fascinovaly.

⁸ V překladu O zezelenalých vajíčkách *Alliaria officinalis Andrz*.

⁹ Foliolární teorie vykládá vajíčko jako úkrojek listu.

¹⁰ „Sie kann niemals Etwas entwickeln, was durch seine Gestalt und Bedeutung geradezu unbegreiflich, überhaupt morphologisch unsinnig wäre“ (Velenovský 1881, 43).

Analogie: přelom 80. a 90. let 19. století

Na přelomu 80. a 90. let 19. století Velenovský nastoluje důležitá témata, ke kterým se v dalších letech bude vracet. Jde zejména o rostlinné analogie, paralelní vývoj rostlinných typů, poměr pohlavního a nepohlavního rozmnožování rostlin či význam vizuálně působivých květů. Přemýšlet nad reprodukcí organismů začíná v článku v *Živě O nepohlavném rozmnožování se jevnosnubných rostlin*¹¹ (1891). Z hlediska morfologických úvah o rostlinných typech je význačný odborný článek *O morfologii os cévnatých tajnosnubných* (1892c). S největším zaujetím ale Velenovský hledá analogie, tedy podobné jevy nezávisle se vyskytující v různých skupinách. Nenápadně objevuje jednu analogii v delší práci *Květena českého cenomanu* (1889), pozdější článek v *Živě O analogiích rostlinných* je už celý věnován jenom analogiím (1892a). Velenovský o analogiích nepíše pouze jako o výsledcích adaptace na podobné podmínky. O rostlinných tvarech či vývojových postupech píše jako o myšlenkách, které může potenciálně ztělesnit jakákoli skupina rostlin. K představě paralelního vývoje více typů rostlin, aniž by jeden typ z druhého vycházel, Velenovského přivádí jak výskyt analogií, tak nedostatek přechodných typů ve fosilním záznamu i živé přírodě. Zamítá možnost, že by rostliny, jmenovitě alpské, tvořily květy kvůli opylovačům. Nicméně se stále odvolává na Darwinovu teorii.

Květena českého cenomanu (1889)

V práci *Květena českého cenomanu* (1889) zakončuje a shrnuje svůj paleontologický výzkum rostlinstva české křídly. Kritizuje práci jiných fytopaleontologů, zejména určování nekompletních fosilií přímo do úzkých kategorií, jako je druh. Popisuje své nálezy a přemýšlí nad nimi. Jako analogii uvádí jev, kdy rostliny, vyvíjející se po dlouhou dobu bez výrazných narušení, zpravidla přecházejí z bylinného do stromovitého tvaru. Těžko říci, jestli si přitom takovou analogii představuje spíše jako projev jakési všem rostlinám společné vnitřní touhy či tendence, nebo ji chápe více ekologicky jako dnešní biologové. Existenci tohoto jevu podle něj potvrzuje japonská a čínská flóra, kde dle jeho mínění obecně převládají stromy. Jako další doklad předkládá mnoho rodů, které mají v tropech spíše stromovité a v méně příznivých částech světa spíše bylinné zástupce. Mezi nahosemennými rostlinami Velenovský nezná žádnou bylinu, z čehož vyvozuje, že jejich rozvoj končí a postupně vymírají.

Co se týče vzájemných příbuzenských vztahů hlavních rostlinných skupin, soudí, že nahosemenné rostliny se vyvinuly z rostlin cévnatých tajnosnubných. Ovšem

¹¹ Velenovský rozděluje rostliny na tajnosnubné a jevnosnubné. Tajnosnubné (Cryptogamae, „kryptogamy“) zahrnují: 1. buněčné tajnosnubné (Cryptogamae cellulares), tedy bakterie, houby, bezcévné rostliny a podobné organismy, 2. cévnaté tajnosnubné (Cryptogamae vasculares) odpovídající cévnatým výtrusným rostlinám. Termín jevnosnubné (Phanerogamae, „fanerogamy“) označuje semenné rostliny.

vztahem nahosemenných a krytosemenných rostlin si už tak jistý není. Připadá mu zvláštní, že se mezi fosiliemi nenašly přechodné formy. Jak první krytosemenné vypadaly? Krytosemenné jednoděložné se ve fosilním záznamu objevují velmi pozdě. Pokud krytosemenné dvouděložné pocházejí z nahosemenných rostlin, mohly se nejprve objevit jako stromy a jejich bylinné formy jsou sekundární. Pokud jsou zcela novým typem, vzniklým souběžně s nahosemennými, mohly být první dvouděložné rostliny bylinného vzrůstu. O jednoděložných si Velenovský myslí, že se možná všechny vyvinuly ve stejnou dobu, pravděpodobně později než dvouděložné, jak ukazuje absence fosilií. Zaměřuje se na palmy: ač je stromovitý vzhled palem matoucí, nejspíše se jedná o velmi mladou skupinu. Dokazuje to i jejich rozmanitost a hojnost v současné době, přičemž mnoho blízce příbuzných rodů a druhů tvoří souvislé řady (Velenovský 1889, 64–65).

*O nepohlavném rozmnožování se jevnosnubných rostlin (1891),
O morfologii os cévnatých tajnosnubných (1892)*

Popularizační článek *O nepohlavném rozmnožování se jevnosnubných rostlin* (1891) začíná velmi darwinisticky. Jediný princip určuje tvar a složení těla i běh života a podněcuje boj organismů o existenci: zanechat co nejvíce potomků. Dále zde Velenovský upozorňuje na skutečnost, že čím dokonalejší je organismus, tím více u něj převažuje pohlavní rozmnožování nad nepohlavním. Avšak i nejvýše organizovaní zástupci jevnosnubných rostlin jsou schopni množit se nepohlavně, někdy dokonce o schopnost pohlavně se rozmnožovat přijdou. To se Velenovskému zdá zajímavé. Popisuje rozmanité způsoby nepohlavního rozmnožování a uvažuje nad příčinami impotence některých druhů. Kupříkladu příčinou ztráty pohlavního rozmnožování u křivatců *Gagea bohemica* v Čechách může být buď podnebí, nebo půda, ale nevylučuje i nějaké jiné životní vlivy.

V odborném článku *O morfologii os cévnatých tajnosnubných*, vydaném o rok později, se zračí Velenovského představy určitých jednotek, „typů“, a morfologických zákonů. Rozebírá osy (tj. stonky) tří „arcitypů“ – plavuní, přesliček a kapradin, přičemž se podle něj osy všech cévnatých tajnosnubných větví dle jednotného zákona. V závěru vyjadřuje svůj pocit, že je mezi cévnatými tajnosnubnými a jevnosnubnými rostlinami „příliš veliký skok“: listy cévnatých tajnosnubných jsou shodné s listy jevnosnubných, zatímco osy cévnatých tajnosnubných se chovají jako „osy“ buněčných tajnosnubných. Doufá, že tento rozpor vysvětlí nalezení přechodných typů mezi rostlinami cévnatými tajnosnubnými a nahosemennými (Velenovský 1892c).

O analogiích rostlinných (1892)

Tentýž rok ale Velenovský napsal pro Živu článek pojmenovaný *O analogiích rostlinných*. Článek je to pozoruhodný; má rovněž neobvyklou, skoro uměleckou formu. Autor v hledání analogií postupuje od jednotlivých rostlinných orgánů až po vegetace

některých biotopů a pokládá si závažné evoluční otázky. Nejde mu jen o klasickou konvergenci vlivem životního prostředí, nýbrž i o zvláštní jednotu rostlinné říše. Má dojem, že nikde nevzniká nic naprosto odlišného a nového, jen kombinace již známých tvarů. Skoro stejné tvary, jaké nachází u vyšších rostlin, objevuje i u tajnosnubných stélkatých: „... sem a tam jako by myšlenka naznačená a u vyšších květnatých rostlin teprv zřetelně vyslovená se objevovala. Jsou to jakési záblesky v této tajemné praříši organické budoucí složité generace rostlinné.“ (Velenovský 1892a, 97–98)

Hlavně ho udivuje řasa *Caulerpa*, jejíž tělo, rozčleněné na analogie oddenku, kořínků a listů cévnatých rostlin, je tvořeno pouze jedinou buňkou: „Zde tedy vštípena i v tu poslední organickou část rostlinstva – v buňku – schopnost vytvořit tvary, jež jsou pak u nejvyšších složitých rostlin zákonitým úkazem.“ (Velenovský 1892a, 98)

Analogie dokonce nazývá napodobeninami. Například listnaté lodyžky mechů nejsou totožné s listnatými lodyhami jevnosnubných rostlin, pouze je napodobují. Mezi analogie patří i podobnost vývojových stadií jedince a evolučních stadií celého rostlinstva a taktéž vzájemná podobnost některých vývojových stadií různých rostlin, například embryonu orchidejí¹² a stélky nižších rostlin.

Myšlení v analogiích vyhovuje představa paralelních skupin. Vzhledem k tomu, že se rostliny přizpůsobují životním podmínkám okamžitě, není podle Velenovského namístě napevno přijímat představu vývoje jednoho rostlinného typu z druhého – konifer ze stromovitých kapradin a cykasů, dvouděložných z konifer. Připouští, že dvouděložné mohly vzniknout paralelně přímo ze stélek tajnosnubných. Připouští i možnost, že se při každé změně životních poměrů tvoří rostlinstvo znovu z nejnižších tvarů, přizpůsobuje se životním podmínkám, stává se složitějším a postupně spěje k dokonalosti.

Usuzuje, že je většina rostlinných typů „neměnitelných“. Sice se stále přeměňují v řady, rody a druhy, ale nikdy netvoří přechodné formy. Proto například *Welwitschia* nikdy během své dlouhé existence nevytvořila přechodné rody k moderním skupinám, cykasy a zamie nevytvořily přechodné rody k ostatním nahosemenným. Jen tu a tam se vyskytnou transformující se typy. Sestavování rodokmenů je tedy podle Velenovského většinou nesmyslné a evoluci neodpovídá.

Velenovský si pokládá mnoho evolučních otázek, uvádíme z nich čtyři zásadní: „Kde vzalo se první rostlinstvo na povrchu zemském, kde a jak utvořily se první buněčné tvary stélkaté? ... A co konečně jest příčinou měnění se typů rostlinných? Proč objevují se na zemi čím dále tím složitější či dokonalejší tvary? K jakému nejdokonalejšímu typu tíhne všechna ta transformace rostlinná?“ (Velenovský 1892a, 99)

¹² V článku *O biologii a morfologii rodu Monesis* (1892b) Velenovský nazývá tyto nediferencované klíční útvary prokaulomem.

Na první otázku odpovídá jen popisem nejstarších fosilií mořských řas. K řešení transformace zavádí dva hlavní základy: 1. Vše, co již dříve na Zemi žilo, v typech žije i dnes, jenom v jiném složení. 2. Jedině změna životních podmínek způsobuje změnu orgánu, celé rostliny nebo celé vegetace.

Zdokonalování vysvětluje bojem o život: čím více organismus bojuje o život, tím více se zdokonaluje. Zdůrazňuje, že se zde striktně drží Darwinovy nauky. Na poslední otázku, která se dá vyložit i jako otázka po směru nebo cíli evoluce, Velenovský pouze odpovídá, že budoucí složité rostlinné typy jsou pro nás v současnosti nepředstavitelné.

A nakonec nemůžeme opomenout zmínit Velenovského podivuhodný výstup proti teorii, že je nápadný vzhled květů dán entomofilii. Drobné alpské rostliny tvoří výrazně velké a barevné květy na krátkých lodyžkách. Dle většiny botaniků svým vzhledem tyto květy intenzivně lákají hmyzí opylovače, aby došlo ke křížovému opylení (tj. tehdejším jazykem cizosprašení). Velenovský toto vysvětlení popírá z toho důvodu, že alpské rostliny nejsou vázány na reprodukci semeny. Ornamentalistická argumentace se tu ještě neobjevuje. Jejich výrazné květy jsou podle něj výsledkem dvou faktorů. Zaprvé, rostliny si za dlouhou dobu, nepříznivou pro kvetení, nahromadily v oddencích a větvích bohaté zásoby živin, podobně jako stepní rostliny v hlízách a cibulích. Zadruhé, na drobné nízké lodyze nelze vytvořit větší množství květů. Hodně živin je tedy alokováno jen do několika květů, a proto jsou květy velké.

Kvetení a rozmnožování: 90. léta 19. století

Po vydání *Květeny českého cenomanu* se Velenovský zaměřuje více na současnou flóru. Dále se však zabývá obecnými tématy, která nastolil na přelomu 80. a 90. let 19. století. Úvahy týkající se těchto témat obsahují popularizační články v *Živě O mechách* (1895) a *O květu* (1896) i odborná monografie *Mechy české* (1897). Největší důraz zde klade na téma květu, o kterém se vyjadřuje velice básnicky. Odkazuje na způsoby, jakými se o květu vyjadřovali Linné a Goethe. Dle Velenovského je kvetení realizací určité ideje, společné všem organismům v době dosažení pohlavní dospělosti, prostřednictvím nějakého ducha či duše. „Kvetou“ i mechy a houby. Evoluce květu je první oblast, kde se výslovně rozchází s Darwinem. Hodně se zaměřuje i na rozmnožování organismů. Za života získané vlastnosti jsou podle něj dědičné, splynutím pohlavních buněk dochází k pozitivnímu efektu, k jakémusi omlazení. Celkově vývoj rostlin vnímá dynamicky, jak je například vidět v *Živě* v článku *O polymorfismu a hybridaci vstavačovitých* (1899). Rostliny „se vzpouzejí“ vědecké systematizaci, druhy se kříží, vytvářejí více typů květů a množství odrůd.

O mechách (1895)

V článku *O mechách* (1895) Velenovský představuje mechy jako v současnosti spíše stagnující, starou skupinu, která stromovitých forem dosahovala za doby kamenouhelné. Zároveň si pozorně všímá úkazů, které úplnou stagnaci nepotvrzují, například rozvoje a polymorfismu rašeliníků.

Objevují se zde nové výklady analogií: protonema je reminiscencí mechů na nižší tvary řas; pokročilá listnatá lodyžka je vystavěna dle tvůrčích idejí vládnoucích organické říši. Největší záhadu představuje část mechu obklopující antheridia, která se u některých druhů podobá květu vyšších rostlin. Mechy nepotřebují návštěvy hmyzu, nevykládají žádný nektar. Přesto lze nalézt u samčích rostlin ploníků krásný „květní obal“. Velenovský si myslí, že tento „květ“ nemusí sloužit jen jako obalný, mechanický aparát. Svůj názor zobecňuje na celou rostlinnou říši, neboť nápadné květy přece nevznikly pouze kvůli entomofilii: „Snad skutečně roucho svatební u všech rostlin, ať nižších, ať vyšších, tkáno od téhož mistra dle téhož vzoru, za touž idejí, a proto nápadná podobnost květu mechového s pravým květem.“ (Velenovský 1895, 67)

Upozorňuje v článku i na převahu nepohlavního způsobu množení u mechů, danou jejich nízkou organizací. K problematice rozmnožování poté přistupuje rovněž z obecnějšího hlediska. Podle Velenovského organismus předává potomkům své získané vlastnosti, což umožňuje evoluci. V průběhu života se každý tvor zdokonaluje, stává se složitějším, životaschopnějším. Svou existenci zachovává díky zákonu dědičnosti: potomek dědí sumu biologických a morfologických schopností rodiče. Velenovský se domnívá, že díky tomuto mechanismu jsou v prodlužujícím se řetězu zrozených tvorů právě poslední články těmi nejdokonalejšími.

Je mu jasné, že nepohlavně se množící druh nebo plemeno se udržuje „v stálé řadě“, protože potomek dědí schopnosti po svém jediném rodiči. Nepohlavní rozmnožování rozděluje ve tři stupně: dělení plasy jako u hlenek, dělení buněk a nakonec oddělování částek pletiva v podobě rozmnožovacích tělísek jako u mechů. U jevnosubných přirovnává k nepohlavnímu rozmnožování pouze jejich adventivní pupeny, které považuje za reminiscenci na kryptogamické předky.

U pohlavního plození rozeznává čtyři stupně. Na prvním stupni se spojují obsahy dvou stejných buněk. Druhý stupeň znamená spojení buněk pohlavně rozlišených, vyvinutých v témže těle – při autogamii u jednodomých rostlin tak potomek dědí schopnosti po dvou zruzněných obsazích pletiv. Na třetím stupni se spojují pohlavně rozlišené buňky ze dvou různých rostlin téhož druhu. Čtvrtým stupněm je hybridace, kdy se spojují buňky samčí a samičí z rostlin patřících ke dvěma příbuzným druhům. Velenovský chce zjevně zdůraznit, že křížení druhů hraje v rámci evoluce velkou roli.

Uvědomuje si, že pohlavní rozmnožování přináší evoluční výhody. Tyto výhody se snaží charakterizovat. Čím více se od sebe rodiče nebo pletiva liší, čili čím více různých schopností mají, tím bude pravděpodobně jejich potomek dokonalejší, protože zdědí více schopností. Proto je postup k vyšším tvarům při pohlavním

množení rychlejší než při nepohlavním. Pohlavně zplozené rostliny jsou odolnější a celkově lépe stavěné, naopak ustavičné nepohlavní množení vede k neduživým jedincům. Promísením obsahů samčí a samičí buňky totiž vzniká „jaksi životem omlazená a zbujnělá“ buňka. (Velenovský 1895, 103)

O květu (1896)

V článku *O květu* (1896) mísí Velenovský běžná fakta s vlastními úvahami o kráse květů a evoluci. Na začátku uvádí přes sto let stará Linného a Goetheho pojetí květu. Linné přirovnával tvorbu květů k metamorfóze hmyzu: housenka se přemění v nádherného motýla. Goethova prarostlina (*Urpflanze*) se skládá ze šesti pater: děloh, zelených listů, kalichu, koruny, tyčinek a plodolistů. Všechny tyto orgány mají listový původ. Jejich podobu určuje složení šťávy, která proudí rostlinou směrem vzhůru a postupně se filtruje a čistí. Čistá šťáva způsobuje, že má koruna krásnou barvu a formu.

Autor článku se čtenářům velmi poeticky svěruje s dojmy, které v něm květy vyvolávají: „Když rostlina kvete, jest na nejvyšším stupni svého rozvoje, jest to její mužný věk. V té době dýše rostlina plným životem a rozvité květ mluví k svému okolí... Rozkvetlá rostlina připadá nám, jako by se ze sna probudila, jako by bezduchá organická hmota náhle zjevila nám svou duši, svou způsobilost obcovati s ostatní přírodou, přírodu tuto poznávati a její činnosti k svému prospěchu využíkovati.“ (Velenovský 1896, 99)

Podle Velenovského je každý tvor v pohlavní dospělosti vyzdoben. Při pohledu na krásný pravidelný květ získává pocit, jako by jej vytvořil neviditelný duch v určitém uměleckém slohu podle přísných pravidel estetiky a harmonie. Rostliny dokonce přizpůsobují barvy květů okolnímu prostředí a množství světla. Na přímém slunci na mezích či horách jsou ohnivé a zářivé. Ve stínu v lese je jejich zbarvení odstínovité, jako u exotických orchidejí.

Darwin vytvořil hypotézu, že účelem zvláštní stavby květu je zajistit křížové opylení. Nápadný vzhled květů, vůni a nektar proto pokládá za výsledky společné evoluce rostlin a hmyzích opylovačů.¹³ Velenovský považuje to, že je automaticky předpokládána univerzální platnost této teorie, za hlavní chybu Darwinovy nauky. Například vonné květy s fialovou korunou violky *Viola mirabilis* jsou běžně neplodné, a proto dle jeho mínění žádné opylovače nelákají. Místo nich plody vytvářejí

¹³ Velenovský necituje průkopníka květní biologie Sprengela ani další přírodovědce (kromě Darwina), kteří na Sprengelovu práci navazovali. Přírodovědec Christian Konrad Sprengel (1750–1816) formuloval jako první myšlenku, že rostliny prostřednictvím květů přitahují hmyzí opylovače, v knize *Odhalené tajemství přírody ve stavbě a oplození květů* (*Das entdeckte Geheimnis der Natur im Bau und in der Befruchtung der Blumen*) v roce 1793. Nepřikládal však velký význam křížovému opylení. (Sprengel 1793; Lloyd – Barrett 1996)

kleistogamické květy bez koruny. Zastává názor, že je křížové opylení u „květnatých“ rostlin výjimkou od pravidla a že se většina rostlin rozmnožuje autogamicí. Darwinově hypotéze podle něj také odporuje převaha oboupohlavných květů u krytosemenných, které podporují samosprašení. Přitom nahosemenné rostliny, starší typ než krytosemenné, mají květy většinou různopohlavné, tedy zařízené proti samosprašení. Velenovský, který zpochybňuje vznik krytosemenných z nahosemenných a neuznává ústřední roli křížového opylování v evoluci květu, nevidí nic zvláštního na různopohlavnosti jednoho typu a oboupohlavnosti druhého.

Důvody, proč běžné názory o původu krytosemenných zpochybňuje, zahrnuje do širšího výkladu rozvoje rostlinných typů. Brání se uznat znaky krytosemenných podobné znakům nahosemenných jako zděděné po nahosemenných předcích, protože dává přednost vznikání analogických útvarů před děděním jednoho typu od druhého. Analogický vývoj rostlinných typů vysvětluje tím, že všechny pocházejí ze stejné praformy rostlinné hmoty. Tato organická prahmota má schopnost za daných životních podmínek tvořit obdobné orgány i celé analogické postupy vývoje.

Velenovského by hodně zajímalo, jak dlouhý vývoj je potřeba, aby rostlinný typ dosáhl určitého stupně dokonalosti. Problém ovšem vidí už v tom, že je nutné, ale obtížné definovat pojem „dokonalost“ rostliny. Celkově z článku vyplývá, že Velenovský jenom neposuzuje, jak složitá a efektivní je stavba rostlin, jako kdyby rostliny byly pouhé stroje. Míru „dokonalosti“ odvozuje i z toho, jak na něj rostliny působí z estetického hlediska.

Mechy české (1897),

O polymorfismu a hybridaci vstavačovitých (1899)

V odborné publikaci *Mechy české (1897)*, přesněji v jejím obecném oddílu, se zčásti věnuje podobnostem vyskytujícím se mezi rostlinnými typy, problematice rozmnožování a významu květu. Odkazuje na články *O analogiích rostlinných*, *O mechách* a *O květu*. Analogie vznikají díky tvůrčí ideji, která se může ztělesnit z různých částí rostliny, v různých nepříbuzných skupinách. Listnatá lodyžka mechu je pouhou stélkou, analogicky napodobující jevnosnubné. Při porovnávání rostlin v rámci odpovídajícího si úseku životního cyklu Velenovský nachází tzv. genealogické souvislosti, které od analogií odlišuje. Genealogicky související orgány mají k sobě jaksí blíže než orgány analogické. Vrací se při této příležitosti například k Linnéovi, který sporogon¹⁴ nazýval tyčinkou a výtrusy pylem, a částečně mu dává za pravdu. Sporogon mechu je pro Velenovského prvním pravým listem ve smyslu vyšších rostlin, a zároveň také pravou tyčinkou. Rovněž věří, že by mohla být někdy nalezena abnormita

¹⁴ Termín sporogon označuje sporofyt mechorostů.

sporogonu, při které by měl původní formu plochého zeleného listu. Náznakem k vyšší dokonalosti by mohly být abnormality v podobě větvičího se štětu.

Pohlavní rozmnožování u mechů pokládá za výjimku z pravidla. Zdůrazňuje, že většina mechů přesto „kveté“. Sterilní mechy také obvykle „kvetou“, jen se posléze nevytvoří tobolka s výtrusy. Za krásou „květu“ mechů se skrývá stejná idea jako za krásnými květy jevnosnubných i klobouky plodnic hub. Velenovský nepíše, o jakou ideu se přesně jedná, odkazuje na své články v *Živě*. Rozhodně popírá, že by jejich krása byla určena hmyzu, roznášejícímu pyl nebo výtrusy. Velenovský si také všimá složitosti některých způsobů nepohlavního množení mechů, která podle něj možná vypovídá o duchovém životě rostlin. Vytvoření nepohlavních „plodnic“, jako u mechů *Aulaconium* a *Tetraphis*, jistě trvalo mnoho generací.

V závěru 90. let 19. století napsal velmi krátký, ale zajímavý článek „O polymorfismu a hybridaci vstavačovitých“ (1899). Zaznamenal, že se v rámci orchidejí i jiných skupin zvyšuje počet rodů, kde druhy nejsou tak pevné a ustálené, jak se doposud myslelo. Tyto druhy tvoří množství „geografických“ plemen a odrůd, vzniklých vlivem půdy, nadmořské výšky či podnebí. Dalším zvláštním fenoménem je hybridace druhů nebo rodů. Některé se spolu kříží více než jiné, většinou podle stupně příbuznosti. Chtěl by proto pochopit situace, kdy se spolu nekříží blízce příbuzné druhy či sekce.¹⁵

Podle Velenovského jsou rostliny schopny najednou vytvořit velmi rozdílné tvary. V jednom květenství některých orchidejí se zároveň vyskytuje více typů květů od sebe odlišných tak, že by samostatně mohly patřit různým rodům. Ptá se, jestli tedy lze usuzovat o příbuznosti rostlin podle jejich morfologických nebo biologických znaků.

Konfrontace s krizí: 1900–1902

Velenovský vnímá, že v botanice, potažmo v celé biologii, probíhají velké změny. Některé obory a přístupy, jako srovnávací morfologie nebo klasický darwinismus, upadají. Jiné jsou na vzestupu, například lamarckismus, vitalismus, studium anatomie a ontogeneze či různé experimentální disciplíny. Mění se pojetí systematiky, zohledňuje variabilitu druhů. Velenovský se drží srovnávací morfologie, k názorům svých současníků, zejména Karla Goebela, se vyjadřuje kriticky. Zčásti se ale také přizpůsobuje, jak vidíme v článcích *Eine interessante Missbildung in den Blüten des Ranunculus acris L.* (1900a), *Morfologie a organografie rostlinná* (1900b), *Moderní*

¹⁵ Zdá se, že pojem druhu chápe evolucionisticky, příliš se neodchyluje od Darwinova pojetí druhu.

směry systematiky rostlinné (1902a) a ve skriptech *Systematická botanika, Díl první, Cryptogamae cellulares* (1902b). Svůj pohled na rostliny se snaží podat méně básnickým a vědecktějším jazykem. Místo tvořivého ducha zmiňuje tvořivou buněčnou plasmu, vitální energii. Úsudky o květu se rozhodne výjimečně podložit i výsledky pokusů. Přijímá Goebelovu představu latentních schopností rostliny, mutační teorii de Vriese a Koršinského heterogenezi. Přihlašuje se k „Lamarckovu vitalismu“.

Zajímavá deformace květů Ranunculus acris L., Morfologie a organografie rostlinná (obojí 1900)

Velenovský vyjadřuje svůj názor na význam květu v krátkém článku *Eine interessante Missbildung in den Blüten des Ranunculus acris L.* v časopise *Oesterreichische Botanische Zeitschrift* (1900a).¹⁶ Dle svých slov nepředkládá žádnou teorii, pouze chce upozornit na slabší místa obvyklého výkladu smyslu květní koruny jako atraktora pro opylovače. Obrazná vyjádření o ideji a duši zcela vynechává. Deformované květy pryskyřníku jsou drobné a jednopohlavné – samičí. Velenovský uvádí, že se samičí květy s redukovanou korunou vyskytují i jako normální znak, například u dvoudomých druhů *Silene otites* a *Valeriana dioica* či druhů rodu *Thymus* s oboupohlavnými i jednopohlavnými květy. Přitom by logicky měly opylovače lákat hlavně květy jednopohlavné, samičí zvláště.¹⁷ „Květy“ mechů, kterým Velenovský přisuzuje stejný biologický význam jako květům jevnosnubných rostlin, opylovače rozhodně nelákají. Uvádí také, že byly provedeny experimenty s umělými květy, které popřely vliv barevných květů na opylovače. V dalším čísle časopisu se objevuje reakce německého botanika Magnuse, který s Velenovského názorem nesouhlasí (Magnus 1900). Jestli výměna názorů pokračovala, mi není známo. Velenovský v časopise proti Magnusovi nevystupuje.

Článkem *Morfologie a organografie rostlinná* (1900b) v Živě reaguje na Goebelovu práci *Organographie der Pflanzen* vydanou v letech 1898–1900. Považuje toto dílo za mimořádné, doslova epochální. Goebela ale odsuzuje jako odpůrce morfologie. Zdá se mu, že zachází do extrému a příliš jednostranně se přiklání k organografii. Velenovský organografii definuje jako obor, který vysvětluje rostlinné orgány, jejich tvar a další vlastnosti z hlediska jejich funkce. Cituje typický Goebelův výrok o velmi úzkém spojení formy a funkce. Osobně si více cení morfologie, jejímž cílem je především zjistit, které orgány jsou homologické. Na tvar a funkci orgánu přitom morfologie nebere zřetel; všímá si hlavně poměru zkoumaného orgánu k ostatním, zejména sousedním, orgánům v rámci těla rostliny. Poté morfologie srovnává

¹⁶ V překladu *Zajímavá deformace květů Ranunculus acris L.*

¹⁷ Tendencí ke zmenšování koruny samičích květů se též zabýval Darwin (1877), ale Velenovský ho tady nezmiňuje.

orgány v rámci příbuzenstva i v rámci odlišných rostlinných typů. Velenovský upozorňuje na to, že organografií, na rozdíl od morfologie, nelze objasnit rodozměnu či příbuzenské vztahy rostlin. Pomocí morfologie by chtěl ujasnit, kde u tajnosrubných rostlinné orgány vznikly poprvé. Morfologii nazývá rozhodující botanickou vědou. Odkazuje na slavnostní Potoniého přednášku o morfologii, proslovenou a vydanou tiskem roku 1899 při příležitosti 150. výročí narození jejího zakladatele Goetha. Moderní podobu morfologie dle Velenovského vybudoval Alexander Braun: „Všichni pozdější morfologové čerpali z Brauna a k jeho naukám vlastně nic nového nepřičinili.“ (Velenovský 1900b, 257)

Jedná se o jeden z prvních článků, kde Velenovský používá přímo slovo homologie k označení orgánů, které podle něj mají stejnou „morfologickou hodnotu“, jsou „totožné“ nebo „rovnomocné“. Vadí mu, že Goebel až na malé výjimky homologie neuznává a neodlišuje je od analogií. Vyčítá Goebelovi, že při studiu orgánů krátkozrace přihlíží vždy k danému konkrétnímu případu. Například spodní lístky játrovky vyhodnotí jednou jako listy a podruhé jim tento status odepře. Velenovský Goebelovi také vytýká, že podléhá tehdejší německé módě posuzovat orgány hlavně dle jejich ontogeneze a vnitřní stavby. Další příklad této „vývojové a anatomické nemoci“, která postihuje německou vědu, Velenovskému představují Englerovy *Die natürlichen Pflanzenfamilien*, vydávané po částech od roku 1887. Velenovský tvrdí, že anatomické vlastnosti rostlin přesně odpovídají podmínkám, ve kterých rostliny žijí. Jedinci téhož druhu se mohou nápadně lišit například v anatomii listu v závislosti na jejich životním prostředí. Studium ontogeneze orgánů u Goebela vede k velkým omylům. Velenovského ontogeneze nezajímá, neposkytuje zdroj poznání. Chce zkoumat pouze orgány s dokončeným vývojem.

Velenovského zásahlo, že jeho a Čelakovského výklady zezelenalých abnormit Goebel považuje za nesmyslné. Pro Goebela jsou abnormity chorobnými stavy rostliny, monstrozitami bez významu. Velenovský nepopírá existenci „bláznivých“ abnormit, vyvolaných chorobou, zraněním, substrátem a okolím rostliny. Nicméně si stojí za tím, že existují i abnormity „rozumné“, s hlubokým významem pro botaniku. Jejich příčiny tuší uvnitř rostliny. Zezelenání květních částí podle něj zapříčiňuje plasma určená pro listy, vyslaná do mladého květu. Abnormity Velenovský rozděluje do pěti kategorií: 1. bezvýznamné monstrosity jako například fasciace (srůst orgánů); 2. choroby způsobené vnějšími vlivy, kupříkladu hmyzem; 3. variace, hlavně nestálý počet květních částí; 4. vegetativní náhrady pohlavního rozmnožování – vždy dědičné, například kleistogamie (samoopylení v uzavřeném květu); 5. návrat přeměněného orgánu v původní formu, nedědičný nebo dědičný v málo generacích, například zezelenalé tyčinky a semeníky s vajíčky.

O to více Velenovského překvapuje, že Goebel v hálkách vidí uvolněné latentní schopnosti rostliny. Nadšeně zde rozpoznává svoje vlastní představy o programové činnosti plasmy. Myslí si, že výzkum latentních schopností má kolosální význam.

Rostlina je latentně schopna tvořit rozmanité tvary, a toho dokáže využít hmyz, který rostlinnou plasmu cíleně infikuje. Tím vznikají hálky. Velenovský za latentní schopnost považuje i návrat odvozeného orgánu do původní formy listu, tedy jeho zezelenání. V této souvislosti připomíná důležitý fakt, že kopulace vlastně znamená smíchání plasmy dvou buněk. Tvořivost plasmy je zhmotněním organických myšlenek. Analogie se u rostlin objevují, protože všechny rostliny obsahují stejnorodou plasmu. Proto nemusí platit, že se rostlinné arcitypy, například fanerogamický a kapradinový, vyvinuly jeden z druhého. Každý se mohl vyvinout zvlášť. Jejich vztahy jsou analogické, ne příbuzenské.

Velenovský organografii nezavrhuje. Naopak kritizuje pedantské morfology, kteří nikdy nepoužívají organografický přístup, ač je to v mnoha případech vhodné. Význam orgánů tajnosnubných by se vždy měl řešit s použitím morfologie a organografie zároveň. Také například klíčící embryony některých jevnosnubných jsou především funkčními orgány, nelze je jednoduše převádět na základní morfologické pojmy (osa, kořen, list). Morfologové chybně, jen ze stavby květu, vyvozují, které rostlinné typy jsou výše organizované než jiné. Velenovský oponuje, že by se dokonalost rostlin měla posuzovat se zapojením organografie. Kupříkladu o ptačinci by se potom nedalo říci, že je výše organizovaný než borovice. Typy paralelně spějí k dokonalosti. V karbonu kapradinový typ dospěl k stejné dokonalosti jako fanerogamický typ v současnosti.

Z novější literatury Velenovského zaujala také Aschersonova *Synopsis der mitteleuropäischen Flora*, která začala vycházet roku 1896. Ascherson v ní zavádí žebříčkový taxonomický systém rostlin, kde se jeden druh rozpadá na velké množství odrůd, a ty jsou dále hierarchizované. Velenovský prohlašuje, že se v zoologii obdobně komplikované taxonomické systémy neobjevují, protože jsou živočichové méně variabilní než rostliny. Množstvím plemen se podle něj rostlinám vyrovnají pouze kulturní živočichové jako psi nebo slepice. Pro rostliny je charakteristická velká proměnlivost a neustálenost znaků. Navzájem se lišící stadia vývoje tajnosnubných rostlin Velenovský přirovnává ke stadiím metamorfujícího hmyzu. Oproti živočichům rostliny nemají přísně daný počet tělních článků a výrazně mění svou tělesnou stavbu vlivem mechanického dráždění či změn životních podmínek. K významu mechanického dráždění, například tlaku a tahu, vyslovuje Velenovský zajímavé názory. Vinná réva si vytváří v reakci na kontakt s hladkou stěnou přísavné destičky; vajíčka v semeníku vznikají následkem tlaku pylového vaku; jablko uzrává rychleji, když ho dráždí housenka. Ač to Velenovský nepíše, je možné, že přisuzuje rostlinám schopnosti podobné smyslovému vnímání.

Důležité místo v botanice má podle Velenovského fytopaleontologie. Zdá se mu, že je jí věnována nedostatečná pozornost. Mrzí ho, že se o ní ani Goebel nikde nezmiňuje. Uvádí tři případy, kdy botanici neberou v potaz paleontologické poznatky. Zaprvé, je přeceňována teorie, že se rostliny především snaží docílit křížového opylení. Velenovský připomíná, že u starších skupin rostlin se vyskytují různopohlavné a u mladších oboupohlavné květy. Oboupohlavnost u pokročilejších skupin však pravděpodobnost

autogamie zvyšuje. Zadruhé, někteří botanici tvrdí, že dichotomicky se větví i mladší skupiny jevnosnubných. Dichotomicky se dle Velenovského větví pouze nejstarší rostlinné typy. Zatřetí, evolučně mladší jednoděložné jsou neprávem označovány za méně dokonalé než starší dvouděložné. Velenovský jednoděložné označuje jako dominující moderní skupinu rostlin.

Moderní směry systematiky rostlinné (1902)

Odbornější článek *Moderní směry systematiky rostlinné* (1902a), kde Velenovský komentuje mnoho prací svých současníků, začíná zeširoka přehledem historického vývoje systematiky. Zavedení systému Velenovský považuje za velmi prospěšný krok. Pozitivně hodnotí nahrazení umělého systému systémem přirozeným. Vrací se k Linnému, o kterém podotýká, že měl stejné evoluční názory jako Darwin. Dostává se i k době předlinnéovské, počínaje Pliniem, u něhož o systematice příliš nelze hovořit. Když porovná pojetí systematiky poloviny 19. století se situací v době vzniku svého článku, pozoruje velký posun. Botanici si začínají více všimnout variability jednotlivých druhů, a to se negativně projevuje na systematice. Nastává zmatek. Objevují se neuvěřitelné výstřelky, jako Aschersonův žebříčkový systém. Vzrůstá potřeba specialistů na určité skupiny rostlin. Velenovského děsí, že pokud se systém rostlin bude nadále zesložitovat, už ho jednotlivcům nikdy nebude schopni obsáhnout.

Konstatuje, že definovat pojem rod nebo druh je obtížné, v přírodě podle něho neexistují. Existují jen typy rostlin různé příbuzenské hodnoty. Přesto by se botanici měli snažit, aby jednotlivé systematické kategorie obsahovaly co nejvíce rovnocenné typy. Velenovský odsuzuje Opize, Jordana, Knera a jejich následovníky za povyšování variet na úroveň druhů a tříštění „dobrých druhů“ na tzv. drobné druhy.¹⁸ Odsuzuje i nevhodné stahování (kontrakci) několika druhů do druhu jednoho. Oceňuje Čelakovského pojetí systematiky, vyhýbající se extrémům. Typy klasifikované jako druhy by měly mít ustálenější znaky než variety či odrůdy, které jsou v podstatě druhy ve fázi vzniku, tedy nehotovými druhy. Botanik s dlouholetými zkušenostmi z přírody by je měl umět rozpoznat. Několikaleté pokusy s trvalostí znaků, ani když je provádějí věhlasní botanici jako de Bary nebo Wettstein, nemohou stačit k tomu, aby byla nějaká varieta prohlášena za ustálený druh. Velenovský odhaduje, že by bylo možné pokus uznat za platný, pokud by trval cca 10 000 let. Jako jeden z dalších problémů systematiky uvádí tzv. biologické druhy. Například jeden druh rzi zahrnuje více biologických druhů vyznačujících se totožnými znaky. Biologické druhy rzi jsou vymezeny pouze druhem hostitelské rostliny.

¹⁸ Velenovský se ve svých pozdních mykologických studiích dopouštěl stejných prohřešků, které zde kritizoval.

Recentní druhy tvorbou variet podle něj potvrzují evoluční teorii; i Darwin, kterého si patrně Velenovský stále váží, odrůdy a plemena hojně zmiňoval. Variety vznikají vlivem podnebí a půdy. Velenovský souhlasí, že se variety přirozeným výběrem a bojem o život postupně mění v ustálené druhy. Přesto si nemyslí, že evoluce recentních druhů probíhá stejným způsobem jako předchozí vývoj rostlinných typů v geologických dobách. Jestřábníky budou dál tvořit jen druhy jestřábníků nebo jestřábníkům příbuzné rody. Ani křížaté rostliny v budoucnosti nevyvinou nic jiného než další křížaté. Velenovský se vrací k tématu měnlivých a neměnlivých typů rostlin, kterým se poprvé zabýval v článku *O analogiích rostlinných*. Spojuje ho s tématem latentních schopností z článku *Morfologie a organografie rostlinná*. Všechny rostliny mají v sobě ukrytou životní sílu, kterou jsou schopny vytvořit množství různých nových forem. „Variační schopnost“ v nich vzbuzují ideální životní podmínky. Abiotické faktory mají podle Velenovského v evoluci rozhodující roli. Jedná se například o atmosférické poměry, množství tepla, světla, vlhkosti, srážek a elektřiny. Slunce stárne, podmínky se zhoršují. Pokud nepanují pro daný druh či rostlinný typ správné životní podmínky, zůstává neměnlivým a izolovaným.

Hlásí se k polyfyletismu rostlin, popsanému Rosenem v práci *Studien über das natürliche System der Pflanzen*, 1901. Myšlenku mnoha paralelních linií rostlin Velenovský nachází i u Englera v *Die natürlichen Pflanzenfamilien*. Polyfyletismus potvrzuje absence fosilí přechodných tvarů, kterou podle Velenovského výborně rozebírá Zeiller v díle *Éléments de paléobotanique*, 1900. Svou polyfyletickou nauku Velenovský zakládá na dvou jevech: rozsáhlých vymíráních druhů a velkém rozvoji dříve potlačovaných typů rostlin. K tomu je nutné dodat, že podle něj všechny základní rostlinné pratytypy vznikly společně v jednom krátkém časovém úseku, a to velmi dávno, před dvakrát tak dlouhou dobou, než byla od devonu k dnešku. Z oceánu se tehdy vynořily pevniny a dostaly se na ně výtrusy mořských řas; z nich vyrostlé prvoklíčky se od mořských řas lišily. Na prvoklíčích se vytvořily jednotlivé pratytypy: první mechy, přesličky, kapradiny, plavuně, cykasy, konifery, dvou- i jednoděložné. Protože se poté na Zemi zhoršily životní podmínky, tato počáteční velká variační schopnost se ztratila. Z výtrusů řas zanesených na souš se už vyšší rostliny nikdy znovu nevyvinuly. Jak vznikání pratytypů z řas přibližně probíhalo, dnes připomíná například vývin mechů a kapradin (z protonematu a prothalia) nebo vývoj samičí buňky v zárodečném vaku jevnosnubných.

Rostlinstvu dominuje ten rostlinný typ, kterému aktuální životní podmínky nejvíce vyhovují. Kdyby se například podmínky přiblížily těm karbonským, přesličky by opět začaly tvořit mnoho nových rodů a druhů. Vedle v dané době dominujícího typu existuje typ potlačený, izolovaný. Když se změní životní podmínky, původně dominující typ začne upadat a izolovaný typ se rozvine. Proto se kupříkladu nenašly fosilie velmi starých krytosemenných rostlin – když v karbonu převažovaly plavuně a přesličky, byly krytosemenné izolované a vzácné. Velenovský

počítá s tím, že kromě bažin a močálů existovaly v karbonu i sušší oblasti, kde krytosemenné rostly. Fosilie flóry sušších oblastí se do současnosti nezachovaly.

Uznává mutační teorii de Vriese a Koršinského heterogenezi. Věří, že se rostliny mohou za vhodných podmínek skokově měnit, přičemž tyto změny jsou dědičné. Například mezi okrasnými fialami *Matthiola annua* s jednoduchými květy najednou mutací vznikne plnokvětá forma. Nebo tak lze podle Velenovského vysvětlit vznik zrůzněných květních forem orchidejí, o kterých psal v článku *O polymorfismu a hybridaci vstavačovitých*. Je přesvědčen, že mutační princip má v evoluci rostlin obrovský význam. Když se hlouběji zamýšlí nad dávným vznikáním rostlinných typů, dochází k tomu, že se pravděpodobně dělo velmi rychlými evoluční skoky.

Za nejvědeckější obory všeobecné botaniky pokládá morfologii a fyziologii. Domnívá se, že by morfologie měla být základem rostlinné systematiky. K fyziologii má vřelejší vztah zřejmě proto, že má blízko k vitalismu. Fyziologie zkoumá činnost plasmy a pletiv, je důležitá k pochopení života rostlin. Velenovský opět kritizuje „vývojovou a anatomickou nemoc“ tehdejších botaniků a Goebelovu organografii. Nägeli a Schwendener si dokonce na základě vývojové metody dovolují prohlašovat sympodium vinné révy za monopodium. Velenovský smutní, že praví morfologové typu Čelakovského už skoro vymřeli i v Německu, kde dříve morfologii rozvíjeli Braun, Hofmeister, Eichler, Wydler a Irmisch. Z mladších botaniků se morfologií zabývá Pax, který napsal dle Velenovského kvalitní práci *Allgemeine Morphologie der Pflanzen* (1890). Velenovského představu „pravé morfologie“ nám přibližuje jeho výčet morfologů v souvislosti s jeho učitelem: Čelakovský podle něj převzal názory Brauna, Hofmeistera, Eichlera, Casparyho teorii šupin Abietiněi a Brongniartovu ovulární teorii.

Systematika rostlinná: Díl 1 (1902)

V prvním díle skript *Systematická botanika* (1902b) pojednává Velenovský o systému tajnosnubných buněčných, tedy hub (včetně bakterií), řas, mechů a podobných organismů. Nenalezneme tady, ani v dalších dílech skript, žádné kresby rodokmenů. Uvádí pouze seznamy, kde většinu skupin řadí na stejnou úroveň. Potom se alespoň snaží skupiny vzájemně porovnat a částečně jejich stáří a příbuznost odhadnout. Zjišťování fylogenetických vztahů je dle jeho mínění nesmírně obtížné a vede většinou k neuspokojivým výsledkům. Co se týče základního schématu evoluce tajnosnubných buněčných, má Velenovský představu, že z prvních bakterií se vyvinuly primitivní řasy, tedy sinice.¹⁹ Sinice vytvořily dvě vývojové větve: řasy a houby. Houby možná vznikly degenerací řas. Nejpokročilejšími skupinami tajnosnubných buněčných jsou parožnatky a mechy. Znaky nižších rostlin považuje

¹⁹ Upozorňuje na podobnost vláknitých bakterií *Cladothrix* a *Beggiatoa* s rodem sinic *Oscillaria*. Označuje rod *Cladothrix* za přechodnou skupinu k sinicím.

za méně ustálené než znaky rostlin vyšších. Nižší rostliny měly pro svůj vývoj kratší dobu. Zajímavé také je, že podrobně popisuje symbiotické vztahy, například život lišejníků, mykorrhizu a soužití bobovitých rostlin s bakteriemi.

Velenovský často označuje vzhled nějakého organismu za ozdobný nebo ornamentální, například uspořádání lístků foliozních játrovek. O některých vlastnostech tajnosnubných buněčných tvrdí, že nebyly získány adaptací ani žádným vnějším působením; přírodní výběr a boj o život neměly na jejich vznik nejmenší vliv. Schránky rozsivek mají zvláštní tvar a povrch, mohlo by se jednat o neúčelné vlastnosti. Plasma rozsivek nebo skupiny obrněnek čeledi *Peridiniaceae* je schopna regenerace, po mnoha cyklech nepohlavního množení se dokáže najednou mnohonásobně zvětšit. Oogonium čeledi *Sphaeropleaceae* má pravidelné póry, kterými se spermatozoidy mohou dostat k oosférám. Mnoho druhů nižších i vyšších rostlin nahrazuje nepohlavními způsoby ztracenou schopnost pohlavního rozmnožování. Velenovský se domnívá, že původ takových vlastností, a také analogií mezi různými skupinami, vysvětluje „Lamarckův vitalismus“: buněčná plasma disponuje vitální energií neboli latentní tvořivou schopností.

Praktičnost a estetično: 1903–1909

Srovnávací morfologie, jejíž první díl vychází česky roku 1905, je vyvrcholením Velenovského dlouholetého výzkumu morfologie rostlin. Brzy se stane jeho nejznámější a nejcitovanější prací. V prvním díle *Srovnávací morfologie* tvrdí, že ho morfologie vždy zajímala nejvíce a že by se chtěl v nejbližší době vypravit do tropických zemí (1905b, Předmluva). Obecný úvod a část o tajnosnubných jsou zahrnuty v prvním díle *Srovnávací morfologie*, druhý díl (1907b) pojednává o vegetativních orgánech jevnosnubných. Exotickým čeledím se Velenovský nevyhýbá v dalších dílech skript *Systematická botanika* (1903, 1904, 1905a, 1906, 1907a), které jsou věnovány cévnatým rostlinám. Upřednostňuje paralelismus před descendenčním vývojem. V případě nahosemenných považuje za paralelní i všechny rody. Jak ve skriptech, tak i ve *Srovnávací morfologii* zdůrazňuje činnost tvořivé plasmy, účelnost a ozdobnost rostlinných orgánů. Velký význam ve skriptech přisuzuje vlivu mechanického dráždění při vzniku specializovaných orgánů.

Systematická botanika: Díly 2–6 (1903–1907)

Druhý díl skript (1903) obsahuje dvě části: o cévnatých tajnosnubných a o nahosemenných. Význačná je zejména část o nahosemenných, kde Velenovský píše o polyfyletismu rostlinných typů. Souhlasí s paralelními větvemi *Cycadeae*, *Coniferae* a *Angiospermae*, zavedenými Eichlerem v *Die natürlichen Pflanzenfamilien*. Nesouhlasí ale s tím, že Eichler odvozuje *Cycadeae* z *Rhizocarpaceae*, *Coniferae* z *Lycopodiinae*. Nahosemenné podle Velenovského pocházejí z předkarbonických bylinných typů,

vzniklých z řas. Považuje nahosemenné za vzorovou ukázkou toho, že rody, které byly v jednom období druhově bohaté, v dalším období mizí. Neexistuje doklad, že by rody jednoho období vznikly z rodů předešlých dob. Lze pozorovat jen vznikání nových druhů z druhů stávajících. Tvrdí, že všechny rody nahosemenných jsou paralelní a stejně staré, předkarbonické. Proč ale ve starších vrstvách nebyly nalezeny fosilie některých třetihorních a současných rodů? Podle Velenovského tehdy byly tyto rody vzácné a měly bylinnou formu, proto se nezachovaly.²⁰

Ve třetím díle (1904) zpracovává systém jednoděložných. Velice zde obdivuje rozmanitost květů orchidejí. Považuje za platné pokusy dosvědčující, že orchideje zabraňují autogamii a ke křížovému opylení potřebují hmyz. Za prostředky orchidejí k lákání opylovačů pokládá vůně, šťávy, jedlá pevná tělíska nebo i větrem rozechvívaný pysk květu. Nechce ale uznat možnost, že by za tímto účelem orchideje svými květy hmyz napodobovaly. To by podle něj v podstatě znamenalo přisoudit rostlinám nebo hmyzu mimořádný intelekt. Květy orchidejí rodu *Ophrys* svým vzhledem nápadně připomínají blanokřídlý hmyz, dle Velenovského ovšem nemájí za úkol přitahovat opylovače. Na důkaz předkládá Delpinovo tvrzení, že u rodu *Ophrys*, na rozdíl od většiny orchidejí, převažuje autogamie. Další zde zmíněná zvláštní vlastnost orchidejí je květní pleiomorfismus (zrůzněnost, mnohotvárnost), kterou se Velenovský začal zabývat už v článku *O polymorfismu a hybridaci vstavačovitých*. Druhy orchidejí s morfologicky velmi rozdílnými květy mohou být blízce příbuzné, i v rámci jednoho druhu se vyskytují různé květy. Pleiomorfismus Velenovský vysvětluje existencí mutací. Usuzuje, že skrze mutace se projevují latentní schopnosti rostlin. Latentních schopností je velké množství; mohou „přijít k platnosti“ a tvořit nové tvary z dosud neznámých příčin. Náhle tak vznikají nové formy bez přechodů k stávajícím formám. Nové formy se mohou stát dědičnými, což může vést k vytvoření nového druhu. Velenovský zdůrazňuje, že pro genezi nových forem jsou mutace vedle evoluce dalším důležitým činitelem. Není vůbec jasné, co v této chvíli pod pojmem evoluce přesně myslí. Nejvíce se nabízí představa pozvolného vývoje.

Další díly *Systematické botaniky* zahrnují systém dvouděložných: *Apetalae* (1905a), *Sympetalae* (1906) a *Choripetalae* (1907a). Velenovský opět zdatelně ožívá, když má možnost psát o neobvyklých skupinách rostlin. Zajímavý je například úvod k čeledi *Balanophoraceae* (*Apetalae*), kde upozorňuje na skutečnost, že se zástupci této čeledi podobají svým vzhledem a parazitickým způsobem života kloboukatým houbám.

²⁰ Velenovského názor, že se nahosemenné i krytosemenné vyskytovaly již v počátcích vývoje suchozemské flóry, stojí mimo dobový hlavní proud evolučního a botanického myšlení. Velenovský se zde neodvolává na jiné autory.

V rámci charakteristiky rodů *Cecropia* (*Apetalae*), *Myrmecodia* (*Sympetalae*) a *Acacia* (*Choripetalae*) se Velenovský zamýšlí nad evolucí orgánů souvisejících s myrmekofilii. Přítomnost mravenců je výhodná, protože mravenci rostliny chrání před škůdci. Dle principu fixace prospěšných vlastností se na kmenech některých druhů rodu *Cecropia* udržela ztenčená místa, kterými se do kmenu mravenci snadno dostávali. V těchto místech dřevní pletivo nahradil měkčí parenchym. Žlázy pod listy se vlivem mechanického dráždění (okusování mravenců) přeměnily v polštářky s potravními, tzv. Müllerovými, tělísky. Nadzemní hlíza rostlin rodu *Myrmecodia* má v sobě dutiny, také původně vzniklé vlivem okusování mravenci. Velenovskému se zdá méně pravděpodobný Treubův výklad dutin jako prostředku původně sloužícího k odvětrávání. V pasáži o myrmekofilních druzích rodu *Acacia* Velenovský uvádí, že proces přizpůsobení se soužití s mravenci probíhal pomalu.

Ve skriptech se také vyskytují úvahy nad důmyslnými lapacími orgány masožravých rostlin *Utricularia* (*Sympetalae*), *Sarracenia* a *Nepenthes* (*Choripetalae*). Pasti rodu *Utricularia* lákají drobné vodní korýše, například hrotnatky, tím, že se jim svým tvarem podobají. Výrazně načervenalé zbarvené a mramorované láčky rodu *Sarracenia* a *Nepenthes* lákají hmyz tím, že se podobají květům. Listy rodu *Drosera* (*Choripetalae*) také nejsou obvykle zelené, ale načervenalé nebo nažloutlé. Pasti rostlin *Utricularia* a *Nepenthes* podle Velenovského vznikly náhle, skokem.²¹ Považuje je za projev vnitřní tvořivé vlastnosti pletiv. List *Nepenthes* má naprosto účelnou stavbu. Vykonává tři různé funkce zároveň – nejbližší stonku má list formu asimilační ploché čepele, v prostřední části se mění v úponku a zcela na konci v láčku. Jako by rostlina byla při vytváření takového orgánu vedena jakýmsi důvtipem. Orgán byl vytvořen na vnitřní popud, nevyvolaly ho žádné vnější faktory.

Velenovský o mnoha skupinách dvouděložných píše, že jsou hmyzosprašné, vzhled jejich květů přímo spojuje s lákáním opylovačů. Naráží však na případy autogamických rostlin s vizuálně nápadnými květy. Extrémním případem jsou rostliny kleistogamické, které tvoří sterilní barevné květy: *Lamium amplexicaule* (*Sympetalae*) a mnoho druhů rodu *Viola* (*Choripetalae*). Co se týče první jmenované rostliny, její velké červené květy Velenovský popisuje, ale jejich problematičnost nekomentuje. Zato krásné a vonné sterilní květy violek, produkující nektar, označuje za nevyřešenou záhadu. Dle Darwina by tyto bezúčelné vlastnosti měly úplně zmizet. Při přemýšlení o violkách Velenovský vyjadřuje pochybnosti nad tím, že by měly být vůně, nektária a barevné koruny květů všech rostlin jen přizpůsobením k entomofilii. Píše, že již Kerner měl stejné pochybnosti a poukazoval na velké množství autogamických druhů s „entomofilně“ zařízenými květy. Velenovský pokládá za

²¹ Velenovský neodkazuje na klasické představitele saltacionismu, ke kterým patří například Étienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772–1844) nebo Thomas Hunt Morgan (1866–1945), ani na nikoho jiného.

významný Kernerův poznatek, že *Viola sepincola* vytváří kleistogamické květy ve stinných lesích a křovinách, zatímco barevné květy se u ní objevují na otevřených, slunných stanovištích. Nové výzkumy by se podle Velenovského měly zaměřit tímto směrem. Odkazuje na práce Reicha a Loewa. Význačná je také Velenovského poznámka u čeledi *Cactaceae* (*Choripetalae*), že ostny kaktusům kromě ochrany před býložravci zároveň dodávají ornamentální vzhled.

Srovnávací morfologie: Díl 1 (1905)

V roce 1905 Velenovský vydává první díl *Srovnávací morfologie*, který obsahuje všeobecný úvod do studia morfologie a rozbor morfologie tajnosnubných. Úvodní kapitoly jsou stručným představením Velenovského koncepce morfologie. První kapitola úvodu (nazvaná Co jest srovnávací morfologie rostlinná a poměr její k vědám příbuzným) začíná definicí srovnávací morfologie: „Srovnávací morfologie snaží se veškeré orgány rostlin, ať mají podobu jakoukoliv, uvést na původní tvar, jenž biologickým přizpůsobením se byl pozměnil. U jevnosnubných jsou to poslední morfologické pojmy: kořen, osa, list. Později uvidíme, že konečně i tyto tři pojmy mizí a zbývá nám jedině ponětí morfologické: list, či lépe řečeno článek listový (anafyt, phyllopodium).“ (Velenovský 1905b, 1) Morfologové docházejí k novým poznatkům srovnáváním sobě odpovídajících hotových orgánů jedné nebo více rostlin. Velenovský zdůrazňuje, že srovnávací morfologie zkoumá fylogenetický, nikoliv individuální, vývoj orgánů. Také je důležité hledat obecné zákonitosti uspořádání orgánů na rostlině. Morfologické zákony musí mít vždy všeobecnou platnost: nelze například tyčince přisoudit jednou osní, podruhé listový původ.

Historii srovnávací morfologie zde Velenovský podrobně nerozebírá. Odkazuje čtenáře na historické přehledy zpracované Wigandem (pravděpodobně *Kritik und Geschichte der Lehre von der Metamorphose der Pflanze*, 1846) a Potoniém (zřejmě *Die morphologische Herkunft des pflanzlichen Blattes und der Blattarten*, 1899). Jmenuje tyto významné starší morfology: Goethe, Brown, Sprengel, Saint-Hilaire, Gaudichaud, de Candolle, Moquin-Tandon, Mohl a Wigand. Z Velenovského pohledu nedávno k poznání morfologie rostlin přispěli Braun, Hofmeister, Caspary, Wydler, Irmisch, Stenzel, Eichler, Čelakovský, Delpino, Penzig a Masters.

Stav oboru na začátku 20. století Velenovského příliš netěší. Úpadek srovnávací morfologie je podle něj zapříčiněn novodobým vývojem systematické botaniky, spojeným se specializací jednotlivých botaniků jen na určité skupiny rostlin. Úzce specializovaným odborníkům je cizí srovnávání více skupin rostlin mezi sebou. Velenovský upozorňuje na to, jak málo morfologie obsahují známé *Die Natürlichen Pflanzenfamilien*, vydávané od roku 1887, nebo *Lehrbuch der Botanik für Hochschulen*, 1894. Sdílí Čelakovského pocit, že je morfologie v opovržení. Poukazuje na Čelakovského článek *Die Gliederung der Kaulome* z roku 1901, kde je vyjádřeno rozhořčení nad tím, jak bývají rychle a bez rozmyšlení zamítány dobré morfologické práce.

Stále málo prozkoumaná je dle Velenovského názoru morfologie tropických rostlin a rostlin tajnosnubných. Tropy jsou zásadním místem, oblastí vzniku rostlinstva. „Bujný tropický život“ rostliny dodnes podněcuje k obrovské rozmanitosti. I podceňovaný morfologický výzkum tajnosnubných by mohl být klíčem k zpřesnění představ o evoluci vyšších rostlin. Ne všechny orgány tajnosnubných jsou homologické s orgány rostlin jevnosnubných. Za pozornost však stojí zákony, podle kterých se utvářejí orgány jevnosnubným analogické.

Rostlinnou morfologii, systematiku, geografii a paleontologii se zde Velenovský snaží prezentovat jako jeden nerozlučný celek úzce souvisejících oborů. Do druhé skupiny řadí organografii, anatomii a fyziologii rostlin. Vydání Goebelovy *Organographie der Pflanzen* znamenalo jednoznačný rozchod morfologie a organografie ve výkladu orgánů: pro morfologii je podstatný prvotní tvar, pro organografii funkce orgánů. Velenovský dochází k závěru, že tento rozdíl z nich nečiní protichůdné disciplíny. Obě produkují správné výsledky a jsou potřeba k pochopení života a evoluce rostlin. Vadí mu spíše, že Goebel morfologii zpochybňuje. Když Velenovský porovnává konkrétní výklady placenty prvosenek (z hlediska ontogeneze, anatomie, organografie a srovnávací morfologie), dospívá přece jen k tomu, že právě morfologický výklad je zaručeně ten nejsprávnější. Rozhodně prosazuje jednotný názor o vajíčkách a placentách všech jevnosnubných: vajíčko je úkrojkem listu a náleží k plodolistu (1905b, 1–6).

Orgán tvoří takové typy pletiva, jaké potřebuje. S morfologickým významem nemá vnitřní stavba orgánu nic společného, pouze s jeho funkcí. Velenovský tu například řeší, jak odhalit srostlé orgány. Podotýká, že se dědičnými stávají po opakovaném srůstání, nebo se jedná o mutaci. Překážkou je, že složené orgány mohou mít zcela celistvé pletivo a naopak u některých orgánů mohou heterogenní pletiva mylně evokovat srůst více částí. V ontogenezi všechny orgány, včetně složených, vypadají jako naprosto jednoduché a celistvé hrbolky. Také poloha a pořadí vyrůstání hrbolků může klamat při určení morfologické příslušnosti orgánu. Například první orgán v genetické spirále²² mnohdy vyrůstá až jako druhý v pořadí. Velenovský uvádí mnoho omylů způsobených přeceněním významu ontogeneze, například chybný Pfisterův výklad semeníku vstavačovitých v *Die Natürlichen Pflanzenfamilien*. Velice lituje, že se upouští od zobrazování květních diagramů, ze kterých je zřejmý morfologický význam květních částí. Nevyvrací, že některé anatomické vlastnosti

²² Genetická spirála je myšlená spirála, vzniklá spojením bází listů na stonku v pořadí, v jakém se listy vyvíjejí. Obvykle vede od nejnižší k nejvýše položenému listu. Genetická spirála je jeden ze základních konceptů nauky o fylotaxi (o uspořádání listů). K současnému konceptu genetické spirály viz například Bell (2008) a Jean (2009).

lze využít v rostlinné systematice, ale kvůli častým výjimkám se na ně ani v tomto případě příliš nespolehá (1905b, 6–11).

Mnoho botaniků tvrdě kritizuje užití abnormit při hledání morfologického významu orgánů. Velenovský je přesvědčen, že neoprávněně. Tento jev dává do souvislosti s úpadkem srovnávací morfologie. Ke kritikům patří Solms-Laubach, Schumann a Goebel, který odmítavý postoj k abnormitám převzal od svého učitele Sachse. Velenovský jmenuje botaniky, kterým spojení teratologie (věda zabývající se vývojovými abnormitami) a srovnávací morfologie přineslo úspěchy: Braun, Mohl, Stenzel, Caspary, Cramer, Čelakovský a další. Rovněž poukazuje na dlouhou tradici tohoto spojení, sahající až k de Candollovi. Velenovského obecná definice abnormity zní takto: „... abnormitou jest takový organ, který se jinak vytvořil, než bývá pravidlem u téhož druhu.“ (1905b, 13)

Základní chyba, které se podle něj kritici dopouštějí, je, že nerozlišují různé druhy abnormit: všechny vnímají jako chorobné. Velenovský tentokrát rozděluje abnormity do čtyř skupin, z nichž pouze čtvrtá je využitelná ve srovnávací morfologii: 1. patogenní – vyvolané chorobou či parazitem; 2. extrémové – extrémy normálních poměrů, týkající se velikosti, dělení orgánů apod., kupříkladu tři dělohy místo dvou; 3. zbujením povstale – vzniklé bujným vzrůstem některých orgánů či dlouhou vegetační činností, například fasciace; 4. morfologické – sestupné (atavismy, přeměny orgánů v tvary, z kterých fylogeneticky pocházejí, příkladem je zezelenání květu) nebo vzestupné (přeměna orgánů ve vyšší stupeň metamorfózy, kalich se mění v korunu, koruna v tyčinky, tyčinky v semeníky). Morfologické abnormity jsou způsobeny mutacemi nebo nedostatkem látek nutných k vývoji daných orgánů. Důležité pro studium evoluce rostlin se Velenovskému zdají zvláště morfologické abnormity mechů, tajnosnubných cévnatých a nahosemenných (1905b, 11–19).

V definici homologie se Velenovský vůbec nezmiňuje o fylogenezi: „Homologickými orgány slují ty orgány dvou různých druhů neb rodů rostlin, jež k celému tělu rostliny v téže generaci zaujímají stejný poměr, necht jsou přitom podoby a funkce jakékoliv.“ (1905b, 19) Analogické orgány definuje takto: „... jsou věrnou napodobeninou jiných orgánů, ačkoliv jsou zcela různé hodnoty morfologické.“ (1905b, 20) Nad analogiemi mezi různými skupinami rostlin se Velenovský dále zamýšlí. Nejprve uvažuje o analogii jako o důsledku plynoucím z vlastností plasmy. Plasma disponuje latentní schopností tvořit určité tvary; má v sobě uložené ideje, které v případě potřeby ztělesní. Stejnou ideu zhmotňuje v odlišných rostlinách pomocí orgánů různého morfologického významu. Poté pojímá analogii jako důsledek shodných životních poměrů. Organismy jsou produkty životních podmínek (fyzikálních a chemických): „Typy rostlin i živočichů jsou mathematickou nutností daných podmínek, za jakých se hmota světová postupem času seskupila.“ (1905b, 22)

Velenovský věnuje samostatné kapitoly redukovaným orgánům a klíčním rostlinám. Zaměřuje se na redukce květních částí a embryonálních orgánů. Označuje

za nesmysl Čelakovského přímé odvozování krytosemenných z nahosemenných pomocí studia jejich květů. Rodozměnu Velenovský líčí jako redukci mechové rostlinky (první generace) a přeměnu sporogonu (druhá generace). O fylogenezi rostlinného typu vypovídá, do jaké míry je redukována první generace jeho životního cyklu. Zvláštní „přechodnou“ morfologickou kategorii představují útvary, jakými jsou prokaulomy, prothalia a protonemata. Velmi významné pro srovnávací morfologii jsou listy klíčnic rostlin jevnosnubných, které mívají atavistický charakter. Často se svým vzhledem nepodobají listům dospělých rostlin téhož druhu. Více připomínají listy druhu, z kterého se daný druh vyvinul (1905b, 22–25).

Velenovský vidí problém ve ztotožňování složitosti s dokonalostí. Co se týče řas, složitější mnohobuněčný *Fucus* opravdu považuje za dokonalejší než jednodušší jednobuněčné *Closterium*. V určitých případech se ale podle něj tyto dva pojmy nekryjí. Velenovský přijímá, že v úzkých příbuzenských kruzích se rody a druhy vyvíjejí dle Darwinových zákonů. Descendenční vývoj jako způsob vzniku hlavních rostlinných typů ovšem neakceptuje. Stále věří v jejich paralelismus (polyfyletismus). Píše, že nelze snadno rozhodnout, který typ je ve fylogenetickém pořadí nejdokonalější. Cévnaté tajnosnubné jsou stejně staré jako nahosemenné a krytosemenné. Všechny tři rostlinné typy pocházejí z kryptogamických forem. Velenovský připouští, že cévnaté tajnosnubné jsou méně dokonalé než jevnosnubné, i když za paleozoika dosáhly cévnaté tajnosnubné dokonalosti srovnatelné s dokonalostí dnešních jevnosnubných. Mezi jevnosnubnými ale dle jeho mínění nejsou některé skupiny fylogeneticky dokonalejší než jiné. *Arum* není dokonalejší než *Lemna*, je jen složitější. Konifery nejsou méně dokonalé než krytosemenné. Stejně tak nelze dokázat vyšší dokonalost dvouděložných oproti jednoděložným (1905b, 25–26).

Po úvodu následuje část věnovaná morfologii tajnosnubných, které Velenovský rozděluje na stélkaté (houby, řasy a podobné organismy), parožnatky, mechovité a cévnaté tajnosnubné. Srovnává a popisuje jejich stavbu těla, životní cyklus a způsoby rozmnožování. Houby představuje jako nejnižší typ kryptogamů, který vznikl degenerací z řas. Jsou podle něj jedinou skupinou, která zůstává na nízkém vývojovém stupni a postupně se nezdokonaluje. Domnívá se, že u hub nedochází k diferenciaci nebo segmentaci stélky. Ani stélky velkých hub (*Gasteromycetes*, *Hymenomycetes*, *Tuberaceae*) a lišejníků nejsou nic jiného než soubor nepravidelně spletených, velmi jednoduchých hyf. Hyfy jsou dle jeho názoru v podstatě jen modifikovaná vlákna bakterií rodu *Beggiatoa*. Nicméně i houby vykazují schopnost rostlin tvořit obdobné „orgány“ z rozdílných prostředků. Například lišejník *Usnea barbata* nebo houby rodu *Phallus* a *Nidularia* z hyf vytváří několik vrstev „pletiv“ různých vlastností.

Velenovský se nejvíce věnuje mechovitým a cévnatým tajnosnubným rostlinám. První generaci mechů má za nejpamátnější důkaz existence latentních programů plasmy, o čemž svědčí kapitola nazvaná Mechy jsou věrnou analogií rostlin jevnosnubných. Sporogon mechů Velenovský ztotožňuje (homologizuje) s takzvaným

anafytem. Anafyt²³ reprezentuje jeden list s listovou bází. Podle anafytózní teorie tělo cévnatých rostlin tvoří řada anafytů, stoněk (osa) vznikl z listů. Samičí výtrusnice různovýtrusných cévnatých kryptogamů se rovná vnitřnímu pletivu vajíčka fanerogamů. Samčí výtrusnice se rovná pylovému zrnu. Na základě morfologie Velenovský v poslední kapitole stanovuje příbuzenské vztahy cévnatých tajnosnubných – opět klade důraz na paralelismus.

Srovnávací morfologie: Díl 2 (1907)

Druhý díl *Srovnávací morfologie* (1907b) je věnován vegetativním částem těla jevnosnubných. Začíná kapitolou srovnávající klíčení různých skupin. Velenovský zde rostlinu *Monesis* prohlašuje nejpamátnějším evropským fanerogamem, protože se vyznačuje zvláštní podzemní (prokaulomovou) a nadzemní (květonosnou) generací. V následující kapitole o kořenu se v poznámce pod čarou ohrazuje proti Goebelově tvrzení, že je srovnávací morfologie dogmatická víra, ne věda. Srovnávací morfologie podle Velenovského funguje jako každá věda: když se například nedaří identifikovat nějaký orgán, je třeba bádát dál. Nezapomene zmínit Goebelovy špatné výsledky na poli morfologie. Myslí si, že právě nesoulad vlastních výsledků s principy srovnávací morfologie vede Goebela ke kritickému názoru.

Velenovský rovněž rozebírá hypotézy vysvětlující různé morfologické jevy. Propracovaná je kapitola Článekování kaulomů (stonků), kde Velenovský hromadí důkazy potvrzující anafytózní teorii. Lodyha podle něj vzniká splynutím listových bází například u čeledi *Podostemonaceae*. Jako důkaz proti Čelakovského pojetí anafytózní teorie Velenovský používá například abnormity druhu *Vinca minor*. Také kapitola o fylotaxi (postavení listů) je precizně zpracovaná. Schwendenerova mechanická teorie vysvětluje fylotaxi tlakem, kterým na sebe působí vyvíjející se „listové hrboulky“ (primordia). Velenovský ji upřednostňuje před Hansteinovou teleologickou teorií, která vysvětluje fylotaxi účelností. Na jiných místech ovšem Velenovský obdivuje jistou „důmyslnost“ orgánů. Absencí přechodných orgánů se snaží dokázat, že pasti masožravých rostlin vznikly náhlou přeměnou listu, bez pozvolného vývoje. Dekorativně působící ostny kaktusů považuje za výsledek aktivity plasmý: „A vidíme tu opět, že tvar rostlin jest nejen nutnou výslednicí podmínek biologických, ale zároveň nám posud nepochopitelné činnosti vnitřní tvořivé plasmý, jež dovede mimo praktičnost také esthetičnost v organy vyrostlé vložit.“ (1907b, 563)

²³ Podobný dnešní pojem představuje tzv. fytoamera. Fytoamera se skládá z části stonku, jednoho listu a úžlabního pupene.

Ornamentalismus a psyché: 1910–1913

Roku 1910 vychází Velenovského pochvalná recenze Úvodu k novějším teoriím vývojovým, který o rok dříve vydal Domin. Třetí díl *Srovnávací morfologie* (1910b) pojednává o pohlavních orgánech jevnosubných a zahrnuje také kapitulu o evoluci rostlin. Velenovský zde zavádí pojem ornamentalismus a spekuluje o kosmické evoluci. Čtvrtý díl *Srovnávací morfologie* (1913) obsahuje dodatky k předchozím třem dílům. Dodatek ke kapitole Evoluce rostlinná je dalším pokračováním eklektických spekulací, Velenovský se více upíná ke spiritismu, náboženství a starověké filosofii.

Recenze Úvodu k novějším teoriím vývojovým, Srovnávací morfologie: Díl 3 (obojí 1910)

V recenzi (1910a) Dominova přehledu evolučních teorií prohlašuje, že po době materialismu nastupuje doba idealistická, která přeje lamarckismu, vitalismu a nebojí se ani metafyziky. Píše tu, že ještě na začátku 80. let 19. století byl darwinismus rozšířený názor, v době vydání Dominovy práce je podle něj darwinismus už téměř překonaný. Má pocit, že žádné odvětví přírodních věd se tak rychle nemění jako evoluční teorie. *Úvod k novějším teoriím vývojovým* Velenovský vřele doporučuje, rozhodně jej nepovažuje za pouhou kompilaci, nebo rovnou plagiát.

Ve třetím dílu *Srovnávací morfologie* (1910b) se Velenovský drží představy paralelního vývoje hlavních rostlinných typů. Stejně tak se nevzdává možnosti kritizovat své neoblíbené botanické disciplíny. Začíná srovnáním květu nahosemenných a krytosemenných. Vychází ze skutečnosti, že současné květy nahosemenných vypadají jako květy všech jevnosubných v době, kdy se vyvíjely z cévnatých tajnosubných. V kapitole o květním diagramu v poznámce pod čarou negativně hodnotí cytologii a nechemickou experimentální fyziologii: jejich teorie nejsou potvrzené a nemají dlouhého trvání. Fyziologové musí mít kvalitní znalosti chemie. Velenovský do chemické fyziologie překvapivě vkládá velké naděje; tento obor má podle něj velkou hloubku a možná dokáže řešit „poslední kauzální souvislosti života organického“ (1910b, 706).²⁴ Kritické komentáře obsahuje také kapitola o květní plastice: organografie nevede k poznání evoluce, protože orgány popisuje jednotlivě a bez souvislostí, Velenovskému připomíná Buffona a středověký přírodopis.

Typickým příkladem metod srovnávací morfologie je Velenovského objasnění vzniku střední placenty prvosenek. Zdá se, že závěrům srovnávací morfologie má dodávat váhu hlavně velký počet srovnávaných příkladů. Při potvrzování foliolární teorie vzniku vajíčka Velenovský uznává, že se v některých případech vajíčka podobají spíše trichomům. Dvojitý původ vajíček neodpovídá jeho počáteční tezi, že morfologické

²⁴ Chemická fyziologie je původní obor, ze kterého se začala vyvíjet biochemie.

zákony musí mít vždy všeobecnou platnost. Doufá, že problém vysvětlí další zezenalé abnormality.

V části o květenství Velenovský zmiňuje vnitřní energii plasmu; v kapitole o opylení dojde také na intelekt a duši rostliny. Květ rodu *Asclepias*, uzpůsobený opylením hmyzem, působí jako dílo inteligentního mechanika. Svůj plán si mechanik pečlivě promyslel a potom hned napoprvé sestrojil dokonale funkční orgán. Obecně však lze podle Velenovského říci, že nápadné a voňavé květy nevznikly kvůli hmyzu. V průběhu let nashromáždil opravdu mnoho důkazů a všechny zde předkládá. Za zmínku stojí pokusy, které sám Velenovský provedl v botanické zahradě.²⁵ Na barevné papírové květy, které nepředstavovaly květy českých druhů, žádný hmyz nelétal. Plátěná slunečnice sice vyvolala určitý zájem, ještě před přistáním však hmyz zahnul jinam. Parfémované květy byly ignorovány. Velenovský je přesvědčený, že barva květu závisí na podnebí a výživě rostlin, nikoliv na smyslovém vnímání opylovačů. Také si myslí, že květy rodu *Ophrys* svou formou nenapodobují hmyz, nýbrž že hmyz napodobuje květy. Hmyz ztělesňuje obraz objektů, se kterými se často setkává, později se mohou z obrazu stát mimikry. Vůně rovněž není náhodný jev, jejím prostřednictvím se projevuje vnitřní stav rostliny, ale její konkrétní funkce je dosud neznámá. Rozmanitost květů působí jako hra ducha, nadaného estetickým citěním. Velenovský odmítá interpretovat květ jako „bezduchý nástroj kopulační“.

Závěrečná kapitola třetího dílu (Evoluce rostlinná) by dle Velenovského měla být stručným představením hlavních evolučních názorů. Předem varuje, že zasahuje do sféry „přírodní filosofie“, která nedostatek faktů nahrazuje spekulací, hlavně při řešení posledních příčin evoluce. Začíná historickým úvodem o předdarwinovské době. Na začátku také podotýká, že většinou nové odrůdy a druhy vznikají vlivem životního prostředí. Potom již stanovuje všeobecně přijímané zákony vývoje, kterými jsou: 1. existence evoluce; 2. zesložitování a zdokonalování; 3. adaptace; 4. hybridace (zdůrazňována Kernerem a Lotsym); 5. dědičnost; 6. redukce neužívaných orgánů; 7. atavismus; 8. vývojové stupně pohlavního rozmnožování (rozlišování pohlavních buněk a orgánů); 9. izolace (z biologických nebo geografických důvodů zamezeno křížení, zabýval se jí Romanes).

Stručně popisuje Darwinovu a Lamarckovu teorii. První teorii líčí jako materialistickou, druhou jako idealistickou. Ani jednu nezatrácuje, protože se vzájemně doplňují. Slabiny Darwinovy nauky vidí v principu stochasticity a v nevyjasněném vzniku orgánů. V úspěchu darwinismu spatřuje typický příklad slepého následování vizionářů ostatními vědci. Odsuzuje výstřední Haecklovu interpretaci darwinismu, která také získala příznivce.

²⁵ Velenovský pokusy statisticky nevyhodnocuje.

Především Lamarcka podle Velenovského každý chápe jinak. Pro Lamarcka je příčinou vytvoření orgánu jeho potřeba, organismy se tak mohou přímo přizpůsobovat podmínkám. Kritizuje Spencerovu teorii dráždění, která popisuje pasivní vznikání orgánů na podrážděných místech. Velenovský zdůrazňuje aktivní činnost plasmy, zajišťující tvorbu orgánů s ohledem na celou rostlinu.

Domnívá se, že Darwin s Lamarckem nevysvětlili poslední příčinu vzniku orgánů. Agens, které oživuje hmotu. Dle Velenovského je tato poslední příčina pravděpodobně nepoznatelná. Její existenci uznává takzvaný vitalismus. Je nazývána různě: duší, vitální plasmatickou silou, entelechií (Driesch) nebo například dominantou (Reinke). Vnitřní vitální síla může řídit i genezi orgánů, které neodpovídají na žádný vnější popud. Velenovský tvrdí, že nauku o této síle založil Bunge v roce 1886 a Borodin ji roku 1898 uzpůsobil pro botaniku. Neovitalismus pak podle něj zavedl Rindfleisch. Pauly všem živým tvorům přisuzuje duši schopnou soudnosti, která předjímá aktivity plasmy. Velenovský s Paulem nesouhlasí, protože sám rozeznává různé vývojové stupně řídicího agens organismů. Prosazuje vitalistický, ale nemystický přístup. Pojem duše (psyché) Velenovskému nepřipadá vhodný, protože patří právě do oblasti náboženství a mystiky. Dotyčné plasmatické agens pokládá za činnost molekul a atomů, podobnou elektríně nebo magnetismu. Dodává, že možná existuje naděje, že fyzika a chemie objeví zákony procesů probíhajících na molekulární úrovni, a vitální činnost plasmy pochopíme.

Jde ovšem mnohem dále. Připouští, že mimo nás existuje mnoho jevů, které nelze vykládat kauzálně. Člověk se zkoumáním jakýchkoli přírodních fenoménů pokaždé dostane k tajemstvím, jako je věčnost hmoty, vztah hmoty a síly, čas a prostor, cíl evoluce a vesmíru, myšlení člověka... Hmotu je pravděpodobně v celém vesmíru jednotná a věčná, má jen různá stadia, k nimž patří i živá organická plasma. Odkazuje na Aristotela, Leibnize a Helmholtze. Hmotu je totožná se silou. Chemismus, gravitace nebo světlo jsou druhy jedné jediné světové síly. Život je věčný, v kosmickém kontextu čas nemá význam. Vznik organismů je v hmotě uložen ve formě latentních schopností, fylogenetický vývoj se děje paralelně na mnoha planetách podle určitých zákonů a končí člověkem. Země zanikne i s lidskou kulturou, člověk zde usne a znovu se narodí jinde. Veškerenstvo si samo sebe uvědomuje. Velenovský přiznává, že má blízko k názoru, že veškerou hmotu řídí nějaká inteligentní energie, kterou lze nazvat i Bohem.

Latentními schopnostmi plasmy nazývá skryté, zdánlivě umrtvené plasmatické schopnosti, které se za určitých podmínek probouzejí a zajišťují formační procesy. Svůj pojem Velenovský ztotožňuje s Drieschovým pojmem potence a Nägelihovo idioplasmou.

Myslí si, že pokud přiznáme organismu vitální sílu, není potřeba žádných teorií dráždivosti orgánů. Například podle něj neplatí Němcův výklad geotropismu kořene, založený na dráždění škrobovými zrny. Velenovského vysvětlení zní: kořen

roste dolů, protože je tento směr růstu nejvýhodnější. Zmiňuje, že Pauly a Schneider charakterizují aktivitu vitální síly fázemi *Empfindung*, *Gefühl*, *Wille* (počitek, pocit, vůle).

Velenovský uvažuje o tom, že vzhled organismů je z velké části ztělesněním jejich vnitřních plasmatických stavů. Duševně pracující se tváří jinak než ten, kdo příliš nepřemýšlí. Všichni nevědomě napodobujeme svoje okolí, vznikají tak určité třídy lidí (kasty) a mimikry živočichů. Mimikry se poté udržují a zdokonalují selekcí. Dochází k ztělesňování pocitů potřeby – řase *Fucus* se vytvořily měchýřky k plování na hladině, na dvouděložné *Nepenthes* se bez pozvolných přechodů zformovaly důmyslné pasti. Vnitřní svobodná plasmatická síla také tvoří na tělech organismů různé ozdoby. Velenovský upozorňuje na to, že Hildebrand nepovažuje různé tvary listů za účelný jev či výsledek vnějších vlivů. Celé tělo rostlin je umělecké dílo, vyznačující se harmonií a jednotným výtvarným slohem. U rostlin, včetně hub, lze také sledovat princip zbarvení fruktifikačních orgánů. Ozdobné tvary budují i protisti skupiny *Radiolaria*, a to stejně nevědomě jako rostliny. Živočichové jsou si ozdob vědomi a využívají je pro vlastní potěšení a lákání partnera k rozmnožování. Tento estetický princip Velenovský přirovnává k Nägeliho principu zdokonalení a nazývá jej ornamentalismem.

Evoluce probíhá dvěma rychlostmi zároveň, pomalu adaptací a selekcí, rychle prostřednictvím mutací. Za mutacemi podle Velenovského stojí vitální energie. Některé druhy za příznivých podmínek rychle tvoří mnoho nových účelných i neúčelných znaků, potom se ustalují jako nové druhy. Velenovský brání širší představu druhu, je proti Vriesově elementárním druhům. Zmiňuje Lotsyho a Klebsovy biao-morfózy, náhlé odchylky vyvolané přímým, například chemickým, drážděním. Mutace jsou podle něj obvykle také způsobeny prudkou změnou životních podmínek. Největším zdrojem mutací jsou katastrofy a geologické převraty. Při převratu mizí stará flóra a objevuje se flóra nová, od staré v mnohém odlišná.

Velenovský přibližuje svoje představy o konkrétním průběhu evoluce rostlin i člověka. Domnívá se například, že současné druhy opic nejsou lidem blízce příbuzné a v době ledové na neevropském území již žili kulturní lidé. Popis flór jednotlivých období vlastně docela odbývá, vyjmenuje jen typické fosilní skupiny. Věří, že úplnější obraz dřívějšího rostlinstva v budoucnu poskytne fytopaleontologie, srovnávací geografie a morfologie. Věnuje se změnám podnebí, vysvětluje, že se Země kývá mezi dvěma póly. Předpovídá oteplení a další dobu ledovou. Každá geologická doba podle něj končí ochlazením a záplavami. Myslí si ale, že obecně se teplota neustále snižuje a ubývá vlhkosti, podmínky se zhoršují. Už nikdy na Zemi nevznikne zcela nový typ rostlin.

Srovnávací morfologie: Díl 4 (1913)

Čtvrtý díl *Srovnávací morfologie* (1913) zahrnuje dodatky k předchozím dílům. Jedná se většinou o další plnohodnotná morfologická pozorování. Velenovský například podává rozbor os lián a palem. Mimo jiné se tu ale dozvíme, že krásná a složitá vnitřní struktura lián je dílo intelektuálního agens, nikoliv mechanický výsledek tlaku, tahu a torze. Velmi vášnivě napsaná je předmluva a podobně se lze vyjádřit o závěrečném dodatku k evoluci rostlin.

V poměrně dlouhé předmluvě Velenovský zmiňuje negativní recenze *Srovnávací morfologie* a kritizuje různé aspekty moderní botaniky. Základem úspěchu je podle něj hodně srovnávacího materiálu a zkušeností. Přírodní vědy zakládali ti, kteří používali pouze srovnávací metodu. Experimenty musí být pouze kontrolou pozorování v přírodě; botanika se nikdy nebude zakládat na experimentech. Pokusné zahrady nepostihují variabilitu v přírodě. Mikroskopické detaily nic nevyovídají o morfologickém významu daného orgánu. Velenovského dodatek k všeobecnému úvodu prvního dílu je jakýmsi „sporem o Goetha“. Nesouhlasí s prohlášením, že Goebel pochopil Goetha nejspíšeji a je jeho pokračovatelem. Na Goethovu nauku o metamorfóze přece navazuje srovnávací morfologie.

V dodatku k evoluční kapitole třetího dílu Velenovský chce, aby se v budoucnosti spojila exaktní věda se starou filosofií a aby byl opuštěn materialismus a přísný pozitivismus. Dle jeho názoru rozuměli staří filosofové (Platón, Pythagoras, Buddha) světu více než moderní lidé. Měli širší a všestrannější rozhled. Věda přírodu rozebírá na části a nechápe ji jako celek, nevytváří celkový náhled na svět. Velenovský ke starým klasikům přirovnává Kanta a Goetha. Je přesvědčen, že o smyslu evoluce se lze dozvědět ze základů světových náboženství.

O vitální síle píše jako o psychické energii neboli psyche. Jako prostředky k jejímu zkoumání uvádí sugesci, hypnotismus, výzkum somnambulismu (náměsíčnosti) a experimentální psychologii. Psyche je nucena stále se zdokonalovat, ale toho je schopna jen v materiálním těle. Psyche nejnižších organismů se převtělováním povznáší až k člověku. Velenovský zmiňuje převtělování u Aristotela a sv. Augustina. Za cíl organické evoluce označuje lidské myšlení. Duchovní úspěchy lidí po zániku Země nezmizí, psychická energie se přestěhuje. Ve stavu mimo tělo se jednotlivé psyche spojují s kosmickou psyche. Tato kosmická psyche řídí svět jako jednu ideu, náhodný a bezcílný není ani vývoj hvězd a slunečních soustav. Účelem rostlin je podpora vývoje člověka. Velenovský přejímá Haeckelovu teorii původu kulturního člověka.²⁶

²⁶ Velenovský se domnívá, že kulturní člověk pochází z kontinentu Lemurie. Tvrdí, že z původních lemurijských ras (árijské a žluté) se vyvinuly rasy ostatní.

Vůně hub: 1914–1919

Rok 1914 není pro Velenovského příliš šťastný. Po konfliktu s Dominem přichází o funkci předsedy České botanické společnosti. Předsedá slibné ochranářské schůzi při pátém Sjezdu českých přírodopytců a lékařů, ale brzy nato vypukne válka (Janko 2009; Panýrek 1914). Ve válečném období a době těsně po válce Velenovský nevydá žádnou rozsáhlejší práci. Plně se soustřeďuje na mykologický výzkum. Za pozornost stojí krátká originální zamyšlení z roku 1914: *Vůně hub* a *O fylogenesi hub*. Evoluční principy zdokonalení, boje o život a přizpůsobení Velenovský ve druhém jmenovaném článku tvrdě aplikuje na lidskou společnost.

Vůně hub, O fylogenesi hub (1914)

Článek *Vůně hub* je krásným příkladem Velenovského biologické poetiky. Vůni, respektive chemismus, Velenovský oceňuje jako spolehlivý systematický znak. Houbová aromata mu například připomínají čpavek, pečení, střemchové květy, stuchlou mouku nebo kolomaz. Možná houby voní bez jakéhokoli účelu, možná prostřednictvím vůně komunikují s přírodou. Kvetoucí rostliny pravděpodobně vydávají vůni ze stejné příčiny jako houby. Nevoní primárně pro hmyz, vůně je projevem jejich duše. Velenovský vůni srovnává s krásou motýlů či zpěvem ptáků. Na psychiku člověka má aroma některých květů zvláštní účinky: „Jako nám hudba jednou žaluje, podruhé naříká, jindy jása a laškuje, jako jest jednou hluboká a velebná, tak jindy divoká a nevázaná, tak vůně jednou nás líbá, omamuje sladkým opojením, zanáší do neznámých sfér, jindy odpuzuje, bodá, dráždí atd.“ (Velenovský 1914b, 170)

Zato článek *O fylogenesi hub* (1914a) je poněkud znepokojivý; ukazuje inspiraci eugenickým hnutím. Hlavní ideou evoluce je podle Velenovského neustálé zdokonalování se, a proto slabých není nikdy škoda. Pro zdravý vývoj druhu (i lidského) je vhodné takové jedince odstranit. V přírodě mají úlohu regulátorů houby. Ty největší epidemie vyvolávají v rozsáhlých umělých lesních či polních kulturách. Velenovský netají svůj odpor k civilizaci. K rozvoji lidstva nepřispívají rozmazlení „kulturní“ lidé, kteří už vůbec nechodí ven do přírody a žijí v přelidněných městech.

Houby se nezdokalují, protože se živí paraziticky nebo saprotrofně. Jsou zkrátka líné a žijí z „hotového“. Stejně jako paraziti lidské společnosti, zloději a boháči. Nejdokonalejšími se podle Velenovského stávají lidé, kteří celý život tvrdě pracují, bojují s mnoha životními překážkami a přizpůsobují se drsným podmínkám.

Za oprávněnou a pokrokovou lze ale označit Velenovského myšlenku, že houby tvoří zcela samostatnou větev organismů.²⁷ Pozoruhodná je i předpověď, že kvůli

²⁷ Houby byly odděleny od rostlin a získaly status samostatné říše až roku 1969 v systému organismů Roberta H. Whittakera.

častějším tropickým teplotám by se v létě v Čechách brzy měly objevit tropické druhy hub. Většinu hub pokládá za kosmopolitní druhy. Počet druhů hub je dle Velenovského přibližně stejný jako počet jevnosubných nebo všech zelených tajnosubných. Druhy hub paraziticky nebo symbioticky (mykorhiza) vázané na určitý druh rostliny podle něj nevznikají adaptací, ale přímou chemickou reakcí houbové plasmasy s plasmou rostliny. Usuzuje, že v evoluci hub nehraje žádnou roli hybridace, u většiny hub ani nepředpokládá schopnost pohlavně se rozmnožovat. Mezi vřeckovýtrusnými a stopkovýtrusnými houbami nalézá přechodné tvary a analogie, zdůvodňuje je existencí idejí společných všem houbám.

Čtyřicet zákonů: 1920–1927

Po válce Velenovský v rozmezí let 1920–1922 vydává dvě obsáhlá díla: *České houby* a *Přírodní filosofii*. České houby jsou odbornou vědeckou monografií, ve které se nenechává tolik unášet fantazií. Překvapí tu jen teorií vlivu Měsíce na houby a zahrnutím některých svých předválečných úvah. *Přírodní filosofie* shrnuje Velenovského názory na svět, včetně těch silně kontroverzních. Velká část *Přírodní filosofie* je věnována spiritismu a společenskovědním otázkám. Část o organické evoluci obsahuje 24 vývojových principů, některé z těchto zákonitostí Velenovský zmiňuje poprvé. Domnívá se, že fungování přírody není založeno na bezohledném boji o život, což dokazuje zamyšlení *Boj, nebo láska* z roku 1924.

Přírodní filosofie (1921–1922), České houby (1922)

České houby (1922a) obsahují několik obecných kapitol. Kapitola o vůni a chuti hub mlčí o komunikaci pomocí vůně. Fylogenetická kapitola je rozšířeným článkem *O fylogenezi hub*, zůstaly zde i úvahy o člověku. Ještě více zdůrazňuje ekologickou provázanost hub, rostlin a živočichů. Je zde také zmíněna podobnost chemismu hub a živočichů. Chemismu hub je věnována i samostatná kapitola. Geografická kapitola mírně předpokládá kosmopolitního rozšíření hub, popisuje jejich vysokou citlivost, například vůči měsíčním fázím.²⁸ Část o morfologii přináší nové příklady houbových symbióz.

Přírodní filosofie má být, dle předmluvy, zpovědí v závěru života. Z velké části byla dokončena ještě před začátkem války. Velenovský se zde snaží vytvořit jednotný světový názor spojením exaktní vědy se starou filosofií a náboženstvím. Přesně tak, jak si přál ve *Srovnávací morfologii*. Aby nedošlo k nedorozumění, Velenovský již v předmluvě svou „přírodní filosofii“ odlišuje od „pravých filosofii“. Vyzdvihuje, že je přírodovědec a že myslí jinak než klasický filosof. Přitaká myšlenkám fyziologa

²⁸ Velenovský o tomto fenoménu později píše v článku *Vliv Měsíce na houby*, 1928.

Mareše. Přírodní filosofie má za cíl vyvracet materialistické a povrchní názory v přírodovědě, a tím podle Velenovského navazovat na Mareše. Velenovský v předmluvě také zdůvodňuje, proč v knize píše o spiritismu a společenských otázkách. Spiritismus v podstatě povyšuje na užitečný vědní obor. Akcentuje, že stejné evoluční zákony platí pro lidskou společnost i živočichy. Sociální život člověka vychází z jeho fyziologie, a proto pouze přírodověda a lékařství mají právo se k němu vyjadřovat (1921, Předmluva).

První díl (1921), takzvaný přírodnický, postupně pojednává evoluci anorganickou, organickou, evoluci kulturního člověka a psychismus. Velenovský prosazuje Bergsonovu metodu poznání přírody intuicí. Poslední příčiny umísťuje do sféry metafyziky. Čas a prostor neuznává a odvolává se na Kanta. Za základní složky světa považuje hmotu a ducha (Boha), a zřejmě také éter. Velenovský vykládá evoluci například takto: Bůh pěstuje psychy (duše). Evoluce směřuje k sebeuvědomujícím se duším se svobodnou vůlí. Ty se přibližují k Bohu, až s ním splynou. Odkazuje na Platóna. Zamítnutím Boha podle něj vzniká například Haecklův monismus. Za nejlepšího evolucionistu pokládá svatého Augustina. Celý vývoj organického tvorstva se děje, aby se mohl vyvinout člověk. Na Zemi už je evoluce za svým optimem. Velenovský evoluci jasně vidí jako kosmický proces: „Celý ten ohromný proces od zhuštění mlhaviny až k ztuhnutí slunce a planet a celý geologický vývoj naší země a ostatních planet děl se a děje se jen proto, aby na planetách této soustavy mohlo se vyvinouti organické tvorstvo.“ (1921, 128)

Organická evoluce probíhá dle 24 principů. Šest z nich Velenovský uváděl jako všeobecně přijímané zákonitosti již v evoluční kapitole *Srovnávací morfologie* (1910b): zdokonalení, hybridaci, dědičnost, rudimenty, atavismus, pohlavnost.²⁹ Hlavní evoluční princip je princip zdokonalení, Nägelihovo Vervollkommnungsprinzip. Hybridace neboli míšení druhů nebo rodů podle Velenovského probíhá dle Mendelovy teorie. Snadněji se kříží příbuznější taxony. Dědí se získané vlastnosti, jedinec může zdědit vlastnosti od vzdálenějších příbuzných. Velenovský kupodivu v rámci principu dědičnosti rozebírá hlavně instinkty a proces učení. Princip rudimentů pojímá lamarckisticky. Uvádí i opačný jev, takzvané hypertrofie, například příliš těžké paroží. Princip pohlavnosti určuje, jakým způsobem se organismy rozmnožují; nejvýhodnější způsob je kopulace zrůzněných rodičů.

V evoluční kapitole *Srovnávací morfologie* zmínil ještě dalších osm principů: přirozený výběr a boj o život, přímé přizpůsobení, mutace, ztělesňování vnitřních psychických stavů, ornamentalismus, napodobení, variaci biologických podmínek, kosmickou jednotu. Velenovský zajímavě uvažuje nad prvním z nich. Původní

²⁹ Ve *Srovnávací morfologii* je princip rudimentů pojmenován jako redukce neužívaných orgánů, pohlavnost jako vývojově stupně pohlavního rozmnožování.

Darwinův princip zvýhodňuje nejsilnější a nejlépe přizpůsobené jedince. Dle Velenovského ve skutečnosti vítězí ti nejchytřejší. Dodává, že také bývají úspěšní nenároční nebo rychle a snadno se množící jedinci. Líčí postupující invaze některých druhů a křehkou rovnováhu, která je daná ekologickými vztahy. Velenovského také děsí, že lze prostřednictvím Darwinova boje o život schvalovat nemorální jednání.

Velenovského představu evoluce dobře přibližují i definice ostatních principů vyjmenovaných v předchozím odstavci. Přímé přizpůsobení podle něj řídí inteligentní psyche. Mutace způsobuje změna životních poměrů. K ztělesňování vnitřních psychických stavů dochází zhmotněním myšlenky nebo přání organismu na jeho vnějším vzhledu, vědomě či nevědomě. Ornamentalismus je zhmotněním krásné (estetické) myšlenky organismu na jeho vnějším vzhledu, člověk tvoří samostatné umělecké objekty. Napodobení je princip důležitý pro přežití mládat mnoha druhů, některé druhy mají tendenci napodobovat své okolí celý život. Variace biologických podmínek povzbuzuje evoluci, analogií je pozitivní význam změn v životě člověka. Kosmická jednota je dána jednotnými zákony, podle kterých se vyvíjí kosmos a jeho součásti.

Deset principů je zcela nových: pokrevenství, plemenná a psychická jednota, sebezachování, organický socialismus, výchova, plemenné vyžití, láska rodičů k dětem, dělení práce dle pohlaví, nemožnost zpětné evoluce, článkování. Princip pokrevenství znemožňuje kopulaci a vznik plodného potomstva blízce příbuzných jedinců nebo jedinců s velmi odlišnou chemickou povahou plasmu. Plemenná a psychická jednota se projevuje v tom, že příbuzní jedinci tvoří organický celek, stejně vnímají a myslí. Také jsou spojeni telepatii. Sebezachování je cílem každého organismu, sebevražda jde proti přirozenosti. Organický socialismus, tedy život živočichů ve větších skupinách, je pokročilejší než život samotářský – vede k nevidaným duševním výkonům. Výchova mládat a dětí má velký význam. Plemenné vyžití znamená stagnaci a vymírání starých taxonů. Láska rodičů k dětem je vnitřní pud všech živočichů. Dělení práce dle pohlaví zohledňuje, že samec je aktivní a samice pasivní, fyzicky i psychicky slabší. Nemožnost zpětné evoluce je dána zdokonalujícím principem. Principem článkování je myšleno, že tělo vyšších organismů vzniklo spojením článků, které byly původně samostatnými jedinci.

Následují kapitoly Původ lidské kultury a Psychismus. Kapitola nazvaná Psychismus se zabývá pojetím duše, spiritismem, okultismem a podobnými naukami. V Původu lidské kultury se Velenovský mimo jiné věnuje starým mýtům, jako je biblická potopa nebo legenda o Atlantidě. Přemýšlí, jaký je úkol člověka na Zemi. Kloní se k Marešově názoru, že by jím měly být mravnost a poznání. Dále jmenuje zejména pravdu, poctivost, lásku a smysl pro krásu. Kritizuje moderní společnost a ničení přírody. Předpovídá budoucí společenské uspořádání a rozšíření jednotlivých ras. Velenovský v podobném duchu pokračuje v druhém, kulturním díle *Přírodní filosofie* (1922b), kde se plně projevuje jeho antisemitismus.

Boj, nebo láska (1924)

V článku *Boj, nebo láska (1924)* se podrobněji zabývá principem přirozeného výběru a boje o život. Podobně jako v *Přírodní filosofii* tvrdí, že Darwinův princip ve skutečnosti zvýhodňuje nejchytřejší, nikoliv nejsilnější jedince. Duch je nadřazen hmotě. Inteligentní psyche řídí přizpůsobení organismu a projevuje se ornamentalismem. V přírodě převažuje nad bojem láska. Důkazem je například skutečnost, že dravci se vyskytují pouze v malých počtech. Opuštěného mláděte se ujímají nevlastní rodiče. Houby regulují počet a kvalitu jedinců jednotlivých druhů, připravují půdu rostlinám a žijí s nimi v symbióze. Rostliny vyrábějí kyslík, mění krajinu, klima a vodní režim, slouží živočichům jako potrava. Nejpokročilejší organismy žijí ve skupinách, kde se navzájem podporují. I člověk kdysi žil v takovém společenství. V rozvinuté lidské kultuře se ale také vyskytují sobci, které Velenovský podporovat rozhodně nechce. Pravda, krása a láska jsou úkolem člověka na Zemi. O důležitosti lásky hlásali i staří mudrci. Láska je hybnou silou evoluce, vede ke zdokonalení tvorstva.

Harmonie: 1928–1949

Velenovský i v penzi vydává odborné, zejména mykologické práce. Také vychází jeho *Obrázky (1928)* a *Poslední moudrost (1935)*, kde píše o kosmické evoluci. Je znát, že už svá základní stanoviska ohledně evoluce příliš nemění. V *Poslední moudrosti* zavádí princip organické harmonie, který se objevuje například v článku *O kráse hub (1929)*, ale i v jednom z jeho vůbec posledních článků *O poměru hub k ostatním organismům (1947)*.

Obrázky (1928), O kráse hub (1929), Poslední moudrost (1935), O poměru hub k ostatním organismům (1947)

Obrázky (1928) jsou souborem textů různých žánrů a témat. Projevuje se tu Velenovského přírodovědné zaměření, prostor dostává i jeho přírodní filosofie, ale neobjevují se tu žádné výraznější nové myšlenky. Článek *O kráse hub (1929)* je podobný článku *Boj, nebo láska (1924)*; více než fyzickou krásu plodnic hub a stélek lišejníků Velenovský obdivuje práci, kterou houby vykonávají pro vyšší organismy. V článku shrnuje podstatu své filosofie, vzpomíná na idealistické období. Zdůrazňuje pravdu, krásu a lásku.

Poslední moudrost (1935) má za úkol potvrzovat a doplňovat *Přírodní filosofii*. Velenovský pro hlavní kosmické činitele (hmotu, duch a éter) stanovuje pojem trialismus. Rozeznává 22 evolučních principů. Oproti *Přírodní filosofii* zde chybí principy plemenné a psychické jednoty, sebezachování, výchovy a napodobení. Jsou přidány principy latentních idejí, délky života a organické harmonie. Latentní ideje

se týkají vzhledu nebo způsobu života, jsou skryté v plasmě. Například existuje idea cizopasnictví. Princip délky života zní, že čím větší je živočich, tím má delší život a menší počet potomků. Čím méně mláďat, tím více se jim dostává péče a inteligence. Čím vyspělejší je lidská kultura, tím méně dětí se rodí.³⁰ Organická harmonie spočívá ve vzájemné podpoře organismů a zachování rovnováhy. Velenovský harmonii považuje za princip důležitější a bližší skutečnosti než boj o život a přirozený výběr. Svůj názor obhájí podobnými argumenty jako v článku *Boj, nebo láska* (1924). Darwinův princip podle něj platí v podstatě jen pro lidstvo, což dokazuje, že se lidstvo vyvíjí nesprávně. Mnoho lidí se snaží využít druhé k svému prospěchu. Zvláštním druhem lidí jsou vůdci: chtějí moc a slávu. Takové vůdce, dle Velenovského, zvířata nemají.

Článek *O poměru hub k ostatním organismům* (1947) opět líčí harmonickou představu vzájemně se podporujících organismů.

Závěr

Josef Velenovský je bezesporu zajímavá osobnost. Navazoval na idealistickou morfologii Johanna Wolfganga Goetha a na srovnávací morfologii svého učitele a dlouholetého nadřízeného Ladislava Josefa Čelakovského; jeho mladší kolegové ho příliš neovlivnili. Osvojil si v podstatě strukturalistický přístup, od zdůvodňování matematickou nutností po „estetický strukturalismus“, jak ho potom definuje Zdeněk Neubauer (1991). Celý vývoj jeho evolučního myšlení lze charakterizovat jako postupující rozchod s Darwinem. Velenovský nejprve uznává Darwinovu teorii, poté se přikloní k lamarckismu a vitalismu, uznává také existenci mutací; později si vybuduje vlastní evoluční teorii. V jeho názorech se začne odrážet záliba ve spiritismu a různých starých náboženských a filosofických naukách. Není vysoce racionálním, umírněným, opatrným typem vědce. Spíše je romantickým snílkem.

Ve vývoji Velenovského evolučního myšlení lze rozeznat několik přelomových momentů, které ho odchýlily mimo stanoviska zastávaná většinou vědecké komunity. Především se jedná o: a) zavedení principu ornamentalismu a rozšíření organické evoluce v evoluci celokosmickou ve *Srovnávací morfologii*, b) doplnění dalších přibližně dvaceti evolučních principů v dílech *Přírodní filosofie* a *Poslední moudrost čili Nauka o kosmickém duchovnu*.

Brzy si začíná všimnout analogií mezi nepříbuznými rostlinami. Pravděpodobněji se mu zdá paralelní vývoj více skupin rostlin než vývoj descendenční. Nejprve jsou

³⁰ Velenovský se při této příležitosti snaží upravit tehdejší německou legislativu, radí zabíjet nezuživé děti.

pro něj analogie ztělesněnými idejemi, a není přitom jasné, odkud ideje rostliny přijímají (1892a, 1889). První konkrétní oblast, kde Velenovský útočí na Darwinovo pojetí, je evoluce květu. V květu chce vidět víc než pouhý bezduchý, mechanický nástroj k rozmnožování; květ mu připomíná umělecký objekt (1896). Kvetení se podle něj netýká jen vyšších rostlin, ale i hub (1897). Zcela na počátku 20. století umísťuje ideje dovnitř plasmu, zde mají být latentní. Plasmatickou činnost obdařuje vitální silou (1900b). Uznává existenci mutací, variační schopnost určuje prostředí (1902a). O některých vlastnostech rostlin tvrdí, že nejsou účelné, nebyly získány adaptací ani žádným vnějším působením; přírodní výběr a boj o život neměly na jejich vznik nejmenší vliv. V tento moment se přihlašuje k lamarckismu (1902b). Začíná zdůrazňovat účelnost a ozdobnost orgánů a jejich tvorbu vidí jako vedenou důvtipem (1907a). Zavádí princip ornamentalismu, předpokládá život a latentní ideje všude ve vesmíru (1910b). Tvrdí, že bojem o život může dojít ke zdokonalení, do jeho názorů pronikají i prvky eugeniky (1914a). Vitální sílu nazývá silou psychickou neboli psyche – duší (1913). Zavádí 24 principů evoluce, z nichž nejvyšší je zdokonalující princip, vysokou hodnotu začíná spatřovat v duševních vlastnostech, mravnosti a inteligenci (1921). Cení si altruismu, dává zásadní přednost lásce před bojem o život (1924). I když se ostře vymezuje proti darwinismu, zůstává darwinistou svého druhu, neboť vidí jeho znaky v lidské společnosti. Vliv eugeniky je stále zřetelný. Současně stanovuje princip organické harmonie, spočívající ve vzájemné podpoře organismů (1935).

Literatura

- Bell, A. D. (2008) *Plant form: an illustrated guide to flowering plant morphology*, Timber Press: Portland.
- Čelakovský, L. J. (1894) *Rozpravy o Darwinově theorii a o vývoji rostlinstva*, Frant. Bačkovský: Praha.
- Darwin, C. (1877) *The Different Forms of Flowers on Plants of the Same Species*, John Murray: London.
- Domin, K. (1909) *Úvod k novějším teoriím vývojovým*, Dědictví Komenského: Praha
- Domin, K. (1949) „Josef Velenovský, nestor čsl. botaniků, mrtev!“, *Hortus Sanitatis*, 284–288.
- Fechner, G. T. (1873) *Einige Ideen zur Schöpfungs- und Entwicklungsgeschichte der Organismen*, Breitkopf & Härtel: Leipzig.
- Franc, M. (2003) „Některé aspekty hodnocení národností a ras v díle Josefa Velenovského Přírodní filosofie“, in: *Semináře a studie Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002–2003*, Výzkumné centrum pro dějiny vědy AV ČR: Praha, 105–117.

- Franc, M. (2005) „Skeptické slovanství svárlivého biologa“, in: *Slovanství a věda v 19. a 20. století*, Archiv AV ČR: Praha, 41–54.
- Heidelberg, M. (2004) *Nature from Within: Gustav Theodor Fechner and His Psychophysical Worldview*, University of Pittsburgh Press: Pittsburgh.
- Hermann, T. (2003) „Originalita vědy a problém plagiátu (Tři výstupy Emanuela Rádlka k jazykové otázce ve vědě z let 1902–1911)“, in: H. Binder – B. Křivohlavová – L. Velek (ed.), *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918. Sborník z konference, Praha, 18.–19. listopadu 2002*, Výzkumné centrum pro dějiny vědy: Praha, 441–468.
- Hermann, T. – Šimůnek, M. (2010) „Discussion of Evolution Between Neo-Lamarckism and Neo-Darwinism“, *Teorie vědy* XXXII (3), 283–300.
- Jahn, I. (2000) *Geschichte der Biologie: Theorien, Methoden, Institutionen, Kurzbiographien*, Spektrum Akademischer Verlag: Berlin.
- Janko, J. (1997) *Vědy o životě v českých zemích 1750–1950*, Archiv Akademie věd České republiky: Praha.
- Janko, J. (2009) „Opožděně o opožděném. K osudům Josefa Velenovského a jeho díla“, *Práce z dějin Akademie věd* 1 (1), 83–85.
- Jean, R. V. (2009) *Phyllotaxis: A Systemic Study in Plant Morphogenesis*, Cambridge: Cambridge.
- Krahulec, F. (2012) „Stopy českých botaniků na Balkáně“, *Živa* (4), 74–75.
- Lloyd, D. G. – Barrett, S. C. H. (ed.) (1996) *Floral Biology: studies of floral evolution in animal-pollinated plants*, Chapman and Hall: New York.
- Magnus, P. (1900) „Eine Bemerkung zu J. Velenovsky's Mittheilung über eine Missbildung in den Blüten des Ranunculus“, *Oesterreichische Botanische Zeitschrift* 50 (8), 283–286.
- Neubauer, Z. (1991) „O strukturalistickém hnutí v biologii“, in: P. Kůrka (ed.), *Geometrie živého: Sborník přednášek podzimní školy; Matematické modely morfogeneze; Bechyně 26.–30. 9. 1988*, ZP ČSTVS při FGÚ ČSAV: Praha, 43–78.
- Němec, B. (1902) „Mutace a mutační periody při vývoji druhů“, *Živa* 12, 65.
- Němec, B. (1903) „Neolamarckismus“, *Živa* 13, 129.
- Němec, B. (1909a) „Darwinova práce vědecká“, *Česká mysl* 10 (2), 77–85.
- Němec, B. (1909b) „Rádl E.: Dějiny vývojových teorií v biologii devatenáctého století“, *Živa*.
- Němec, B. (1916) *O původu a vývoji života*, Jos. R. Vilímek: Praha.
- Němec, B. (1959) „Biologie na Karlově universitě před 65 lety“, *Vesmír* 38 (6), 201–203.
- Němejč, F. (1958) „Význam prof. J. Velenovského pro českou paleobotaniku“, *Preslia* 30, 277–280.
- Novák, F. A. (1958) „Velenovského cesty po Bulharsku“, *Preslia* 30, 281–284.

- Panýrek, D. (1914) *Věstník V. sjezdu českých přírodozpytcův a lékařů*, Grégr a syn: Praha.
- Pavličíková, H. (2008) *Josef Velenovský. (K jeho filosofické a přírodovědné činnosti)*, Jihočeská univerzita: České Budějovice.
- Pilát, A. (1958) „Prof. Josef Velenovský jako mykolog“, *Preslia* 30, 285–289.
- Pilous, Z. (1958) „Josef Velenovský jako bryolog“, *Preslia* 30, 290–295.
- Rádl, E. (2006) *Dějiny biologických teorií novověku. Díl II.*, Academia: Praha.
- Sprengel, C. K. (1793) *Das entdeckte Geheimnis der Natur in Bau und in der Befruchtung der Blumen*, F. Vieweg: Berlin.
- Stibral, K. – Komárek, S. – Neustupa, J. (2004) „Přírodní estetika Josefa Velenovského“, *Estetika* 40, 117–126.
- Velenovský, J. (1881a) „O dějinách rostlin“, *Vesmír* 10, 122–124, 146–148, 170–172.
- Velenovský, J. (1881b) „Ueber die vergrüneten Eichen von *Alliaria officinalis* Andrž“, *Flora* 64 (3), 33–45.
- Velenovský, J. (1884) „Ein Beitrag zur Kenntniss der böhmischen Rosen“, *Oesterreichische Botanische Zeitschrift* 34 (6), 189–195.
- Velenovský, J. (1889) „Květena českého cenomanu“, *Rozpravy Král. České Společnosti Nauk* 7, 1–75.
- Velenovský, J. (1891) „O nepohlavném rozmnožování se jevnosnubných rostlin“, *Živa* 1 (4, 5), 100–103, 143–146.
- Velenovský, J. (1892a) „O analogiích rostlinných“, *Živa* 2 (3, 4), 65–68, 97–104.
- Velenovský, J. (1892b) „O biologii a morfologii rodu *Monesis*“, *Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. Třída II, Mathematiko-přírodnická* 1 (39), 799–810.
- Velenovský, J. (1892c) „O morfologii os cevnatých tajnosnubných“, *Rozpravy české Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění v Praze. Třída II* 1 (40), 811–832.
- Velenovský, J. (1895) „O mechách“, *Živa* 5 (3, 5), 65–70, 100–104.
- Velenovský, J. (1896) „O květu“, *Živa* 6 (4, 5), 97–99, 129–133.
- Velenovský, J. (1897) *Mechy české*, *Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění v Praze. Třída II.*
- Velenovský, J. (1899) „O polymorfismu a hybridaci vstavačovitých“, *Živa* 9 (10), 314–315.
- Velenovský, J. (1900a) „Eine interessante Missbildung in den Blüten des *Ranunculus acris* L.“, *Oesterreichische Botanische Zeitschrift* 50 (7), 244–245.
- Velenovský, J. (1900b) „Morfologie a organografie rostlinná“, *Živa* 10 (9), 257–263.
- Velenovský, J. (1902a) „Moderní směry systematiky rostlinné“, *Věstník České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění* 11 (5), 349–373.
- Velenovský, J. (1902b) *Systematická botanika. Díl 1.*, S. Trapl: Praha.
- Velenovský, J. (1903) *Systematická botanika. Díl 2.*, S. Trapl: Praha.

- Velenovský, J. (1904) *Systematická botanika. Díl 3.*, S. Trapl: Praha.
- Velenovský, J. (1905a) *Systematická botanika. Díl 4.*, S. Trapl: Praha.
- Velenovský, J. (1905b) *Všeobecná botanika: srovnávací morfologie. Díl 1.*, Česká akademie císaře Fr. Josefa pro vědy, slovesnost a umění: Praha.
- Velenovský, J. (1906) *Systematická botanika. Díl 5.*, S. Trapl: Praha.
- Velenovský, J. (1907a) *Systematická botanika. Díl 6.*, S. Trapl: Praha.
- Velenovský, J. (1907b) *Všeobecná botanika: srovnávací morfologie. Díl 2.*, Česká akademie císaře Fr. Josefa pro vědy, slovesnost a umění: Praha.
- Velenovský, J. (1910a) „Karel Domin, Úvod k novějším teoriím vývojovým“, *Příroda*.
- Velenovský, J. (1910b) *Všeobecná botanika: srovnávací morfologie. Díl 3.*, Česká akademie císaře Fr. Josefa pro vědy, slovesnost a umění: Praha.
- Velenovský, J. (1913) *Vergleichende morphologie der Pflanzen. Teil 4.*, J. Velenovský: Praha.
- Velenovský, J. (1914a) „O fylogenezi hub“, *Sborník Klubu přírodovědeckého v Praze*, 1–6.
- Velenovský, J. (1914b) „Vůně hub“, *Příroda* 12, 168–170.
- Velenovský, J. (1921) *Přírodní filosofie. Díl I. (Přírodnický)*, J. Velenovský: Praha.
- Velenovský, J. (1922a) *České houby*, Česká botanická společnost: Praha.
- Velenovský, J. (1922b) *Přírodní filosofie. Díl II. (Kulturní)*, J. Velenovský: Praha.
- Velenovský, J. (1924) „Boj, nebo láska“, *Mykologia* 1, 51–53, 69–72.
- Velenovský, J. (1928) *Obrázky*, Ludvík Souček: Praha.
- Velenovský, J. (1929) „O kráse hub“, *Mykologia* 6, 1–3, 17–20.
- Velenovský, J. (1935) *Poslední moudrost čili Nauka o kosmickém duchovnu*, Ludvík Souček: Praha.
- Velenovský, J. (1947) „O poměru hub k ostatním organismům“, *Česká mykologie* 1, 2–6.

Summary

Josef Velenovský (1858–1949) followed Goethe's idealistic morphology and Čelakovský's comparative morphology. Noticing the analogies, he began to think about common "ideas" of all plants. Parallel evolution of multiple plant groups seemed to him more likely than the descendent development. Velenovský essentially adopted a structuralist approach, from reasoning by mathematical necessity to "aesthetic structuralism", later defined by Zdeněk Neubauer. The whole development of his evolutionary thinking can be characterized as a gradual break with Darwin.

Several turning points that made Velenovský deviate from the positions held by the majority of the scientific community can be illuminated through the development of his thinking on the theory of evolution. These include:

a) the introduction of the principle of ornamentalism and the extension of organic evolution into cosmic evolution in his work *Srovnávací morfologie* (Comparative Morphology), b) the addition of approximately twenty other evolutionary principles in his works *Přírodní filosofie* (Natural Philosophy) and *Poslední moudrost čili Nauka o kosmickém duchovnu* (The Ultimate Wisdom or the Teaching of Spiritual Cosmos).

Velenovský at first acknowledged Darwin's theory, then leaned towards Lamarckism and vitalism. He also recognized the existence of mutations. Later he proposed his own theory, which included many evolutionary principles. His views began to reflect a passion for Spiritism and various ancient religious and philosophical teachings. Although sharply opposing to Darwinism, he remained a Darwinist of his own kind because he saw its features in human society. Elements of eugenics penetrated his views. Simultaneously, Velenovský put the principle of organic harmony, based on the mutual support of organisms, against the concept of struggle for life.

Bc. Sofie Kaiprová
Tupolevova 465, 199 00, Praha 9
skaiprova@gmail.com

Přírodovědné monistické náboženství Josefa Adolfa Bulovy

Lenka Ovčáčková

The science-oriented monistic religion of Josef Adolf Bulova. The doctor of medicine Josef Adolf Bulova (1839–1903) was one of the first popularizers of Darwinism in the Czech lands. Apart from the communication of Darwin's work to the Czech audience Bulova strived for the promotion of a science-oriented monistic worldview, which was closely related to the ideas of the tireless propagator of Darwinism, the doctor of medicine and zoologist Ernst Haeckel (1834–1919). Haeckel's monistic religion, which united Darwin's theory of evolution and Goethe's Naturphilosophie, was for Bulova the essential source of inspiration, although his specific pantheistically determined monistic religion represents a distinct naturphilosophical conception.

Keywords: monistic worldview • Ernst Haeckel • Josef Adolf Bulova • pantheism • popularization of Darwinism

Vesmír taktéž pozůstává z částic drobných i složitých, které jsou ve vespolečném příčinném spojení a souladu. Nic nám nepřekáží připsati překrásně článkovanému všehomíru tutéž sílu sebevědomí a sebecitu, totéž poznání, jakéž jest i vlastnictvím naším. Všehomír má duši, jak my ji máme. Co se týče jeho vůle, jsou cíle a záměry jeho naprosto nevyzpytatelné; musíme ale říci, že nezměnitelný poměr mezi účinkem a příčinou [...] jest jeho vůlí aneb z jeho vůle.¹

Životní cesta Josefa Adolfa Bulovy

V době svého prodarwinistického a světonázorového působení žil Josef Adolf Bulova (1839–1903) v pražském Karlíně a pracoval zde jako lékař. Jeho raná životní cesta však byla poměrně rozmanitá. Bulova se narodil v roce 1839 do německé židovské rodiny, později však konvertoval k reformované církvi a spolu s přijetím české národnosti se zasazoval o českožidovskou asimilaci. Po celý život bojoval za odstranění nenávisti a pronásledování Židů. Po studiu medicíny působil jako lékař v Jáchymově a v Sedmihradsku, a od roku 1878 v již zmíněném Karlíně. Vedle svého reformního světonázorového působení Bulova proslul ke konci života prožidovskou

¹ Josef Bulova, *Výklady života ze zákonů přírodních. Trest' ze spisů Darwinových a Haeckelových. Druhé vydání rozmnoženo statí: Náboženství monistické*, Praha 1904, s. 175.

angažovaností v tzv. hilsneriádě, tedy vystoupením na obranu Leopolda Hilsnera při jeho obvinění z rituální vraždy. Bulova se zabýval tímto případem z lékařsky odborného hlediska a v této věci také intenzivně komunikoval s T. G. Masarykem.² Josef Adolf Bulova zemřel v roce 1903.³

Výklad života z přírodních zákonů

Objevení Darwinova mají na sobě jeden příznak společný všem výtečným novým myšlenkám; ony totiž zúrodnily v přehojné míře vědecký život a daly podnět k četným novým pěkným pracím. Nejznámější a nejpěknější toho druhu jsou práce Haeckla, profesora zoologie v Jeně.⁴

Recepce Darwinovy evoluční nauky nebyla v českých zemích v posledních desetiletích 19. století tak intenzivním fenoménem, jak by si mnozí přírodovědci přáli.⁵ Tato skutečnost přivedla Josefa Adolfa Bulovu k rozhodnutí přeložit do češtiny pasáže z Darwinova a Haeckelova díla a opatřit je vysvětlujícím úvodem.⁶ K publikaci takto zaměřeného Bulovova spisu došlo v roce 1879 pod názvem *Výklady života ze*

² Srov. Miroslava Květová, „Obraz hilsneriády ve vzájemné korespondenci Tomáše Garrigua Masaryka a Josefa Adolfa Bulovy“, in: *Práce z dějin Akademie věd*, roč. 9, č. 1, Praha 2017, s. 51–84.

³ Tato stať je výstupem z výzkumného projektu Centra dějin vědy Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd české republiky v. v. i., GA 19-03474S Evolucionismus, nacionalismus a rasismus v české a slovenské vědě (1882–1948): dialog mezi sociálněvědními obory a biologii, podpořeného Grantovou agenturou České republiky.

⁴ Josef Bulova, *Výklady života ze zákonů přírodních. Trest ze spisů Darwinových a Haeckelových*, Praha 1879, s. 106.

⁵ Srov. Emanuel Rádl, *Dějiny biologických teorií novověku II.*, Praha 2006, s. 417–431.

⁶ Tato stať rozšiřuje úvahy o ideové provázanosti Josefa Adolfa Bulovy a Ernsta Haeckela, které byly autorkou publikovány v dřívějších pracích, srov. Lenka Ovčáčková, *Ernst Haeckel in Tschechien. Die Spuren des Haeckelschen Monismus im tschechischen Kulturraum am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts*. Disertační práce obhájená na Katedře filosofie a dějin přírodních věd, Praha 2013, s. 64–80, dále Lenka Ovčáčková, „Die Rezeption des naturwissenschaftlichen Monismus von Ernst Haeckel im tschechischen Kulturraum“, in: Herbert Matis – Wolfgang L. Reiter (ed.), *Darwin in Zentraleuropa. Die wissenschaftliche, weltanschauliche und populäre Rezeption im 19. und früheren 20. Jahrhundert*, Wien 2018, s. 311–341, nebo Lenka Ovčáčková, „Monistický světonázor Ernsta Haeckela a jeho recepce v Čechách“, in: Taťána Petrasová – Pavla Machalíková (ed.), *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století*. Sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 26.–28. února 2009, Praha 2010, s. 27–35.

zákonů přírodních. Trest' ze spisů Darwinových a Haeckelových (dále jen *Výklad života*). Tato kniha se stala jednou z prvních, které popularizovaly darwinismus, a byla poměrně rychle rozebrána. Bulova proto připravil její druhou rozšířenou verzi, která však vyšla až rok po jeho smrti v roce 1904.

V úvodu knihy Bulova podrobněji probírá Darwinovo dílo *O původu druhů* z roku 1859, současně zdůrazňuje jeden z důležitých cílů jeho spisu, kterým je nejen představení darwinistického myšlenkového bohatství, ale také obhájení darwinistických morálních hodnot. Darwinovy a Haeckelovy vědecké názory, které člověka zasadily do nového kosmologického rámce, nelze podle Bulovy odsoudit jako bezbožné. Českému národu tak nezpůsobí žádnou morální újmu, neboť tento proces nebylo možné zaznamenat ani u jiných národů obeznámených s darwinismem daleko dříve.⁷ V hlavní nejobsáhlejší části spisu se Bulova rozhodl českým čtenářům předložit úryvky z Darwinova díla *O původu člověka* (1871), neboť zde podle něj tkví vrchol Darwinova učení. Na pozadí darwinistických principů proměnlivosti, dědičnosti a přírodního výběru Bulova přibližuje Darwinovo chápání vzniku člověka z nižších forem, porovnává vývoj duševních schopností člověka a nižších živočichů, popisuje vývoj intelektu, mravnosti a rodokmen člověka či předkládá základní pojetí Darwinova pohlavního výběru. V závěrečné části knihy Bulova prezentuje základní darwinistické ideje Ernsta Haeckela, které jsou úzce provázány s jeho monistickým světonázorem nahlížejícím hmotu a sílu, boha a přírodu nebo živou a neživou přírodu jako jednotu. Významnými reprezentanty z říše anorganické přírody jsou v rámci monistického chápání světa krystaly, kterým stejně jako organickým entitám náleží individualita, a rozdíly mezi oběma kategoriemi spočívají pouze v odlišném skupenství a chemickém složení. Bulova opakovaně poukazuje na Haeckelovy pevné a neměnné zákony příčinnosti, které jsou zřejmé jak v rámci lidského života (týkají se také projevů svobodné vůle), tak i v celé přírodě (člověk nestojí nad přírodou, ale je její součástí). Jak je zřejmé nejen z Bulovových výkladů, ale zejména ze samotných Haeckelových publikací, za nejvyšší přírodní zákon považuje Haeckel „zákon o substanci“, který propojuje v jednotu chemický zákon o zachování hmoty a fyzikální zákon o zachování síly.⁸ Haeckelova představa substance s těmito dvěma atributy (hmota a síla) naplňuje nekonečný prostor a je ve věčném pohybu, který se odehrává v nekonečném čase. V rámci tohoto jednotného vývoje se periodicky střídá vznik a zánik. Při tomto kosmologickém chápání světa Haeckel popírá nadřazené postavení člověka nad přírodou. Jak dále Bulova ukazuje, Haeckel vehementně odmítá především dualismus, a tím i idealismus, který rozděluje vesmír ve dvě podstaty,

⁷ Srov. J. Bulova, *Výklady života ze zákonů přírodních. Trest' ze spisů Darwinových a Haeckelových*, s. 14–15.

⁸ Arnošt Haeckel, *Záhady světa. Populární studie o monistické filosofii*, Praha 1905, s. 168.

tedy hmotný svět a nehmotného Boha určujícího běh světa. Namísto božského zacíleného vývoje Haeckel staví – v duchu Spinozy – monistickou jednotu Boha a přírody. Hmota tak nepůsobí bez ducha a duch bez hmoty: „*Hmota, jako nekonečně rozsáhlá podstata, a duch (nebo energie), jako cítící a myslící podstata, jsou dvěma fundamentálními atributy čili pravlastnosti všeobecné božské podstaty světové, universální substance.*“⁹

Pro Bulovu bylo na jedné straně Haeckelovo prosazování monistické jednoty významným inspiračním zdrojem, na straně druhé však Bulova krácel po svébytné naturfilosofické cestě, v rámci které kladl důraz zejména na kosmologické obsahy Haeckelova monismu: „... *nekonečně sice tušiti, nikdy ale naši konečnou bytostí obemknouti nemůžeme. To jediné, co nám zbývá, jest přiblížiti se porozumění Boha; to docílíme, rozložíme-li duševní život do jeho prvků na jiný způsob, než Haeckel to činil, a porovnáme-li organizaci světa s organizací našeho těla.*“¹⁰ Z uvedeného citátu je jasná Bulovova tendence pohybovat se v rámci své monistické náboženské argumentace zejména v panteistickém rámci, který je sice pro Haeckela při jeho chápání Boha, přírody a kosmu jako jedné podstaty také významný, ale v raných Haeckelových spisech je zřejmá tendence vysvětlovat tajemství bytí člověka především biologicky, tj. darwinisticky. V tomto kontextu je důležité podotknout, že Bulova ve své první knize z roku 1879 sice vychází z Haeckelových odborných publikací – např. z obsáhlé dvoudílné knihy *Generelle Morphologie der Organismen* nebo ze spisu *Antropogenie* –, avšak při výběru pasáží k překladu se soustředí na témata, která budou moci argumentačně podložit jeho vlastní monistické náboženství. Zajímavé je, že druhé vydání svého díla *Výklady života* Bulova obohatil o kapitolu nesoucí název *Náboženství monistické*, která shrnovala jednak směřování jeho německé publikace z roku 1897 *Die Einheitslehre (Monismus) als Religion* [Jednotná nauka (monismus) jako náboženství], jednak jeho úvahy o založení monistické organizace.

Sebevědomí lidského těla i Vesmíru: Bulovovo monistické náboženství

*Příroda jest nekonečná jako Bůh. Slovo „nic“ jest jen formule pro děje, které buď neznáme, neb které nám lhostejné jsou. Není nic mimo přírody, i Bůh jest zakotven v přírodě. Není žádné metafyziky, ani žádného záračného náboženství.*¹¹

⁹ Tamtéž, s. 23.

¹⁰ J. Bulova, *Výklady života ze zákonů přírodních. Trest' ze spisů Darwinových a Haeckelových*, s. 130.

¹¹ J. Bulova, *Výklady života ze zákonů přírodních. Trest' ze spisů Darwinových a Haeckelových. Druhé vydání rozmnoženo statí: Náboženství monistické*, s. 182.

Úvahy o náboženské rovině přírodovědného monismu jsou u Bulovy zřejmé již v prvním vydání knihy *Výklady života v závěrečné kapitole Vesmír*. Bulova popírá možnost přisuzovat jeho monistickému světonázoru ateistickou povahu a v duchu naturfilosofické tradice volá po nutnosti intuitivního nahlížení: „*Kdo Boha cítí, nemá třeba důkazů, by v něj věřil, a kdo by Boha necítil, důkazem by se ho nedodělal.*“¹² Zároveň je již v této kapitole tematizována Bulovova zásadní otázka uchopování fenoménu sebevědomí, a to jak ve vztahu k člověku, tak k celému Vesmíru. Akcentace tohoto aspektu se zdá být pro Bulovu jednou z nejdůležitějších argumentačních rovin pro možnost monistického chápání světa. Tak jako je síla „nerozlučnou vlastností hmoty“, tak je pro Bulovu sebevědomí nerozlučnou vlastností živého těla. Stejně tak ale i mimo lidské tělo, tedy v celosvětovém prostoru, může být síla sebevědomou. Člověk je v rámci tohoto kontextu pro Bulovu citlivou částí těla oduševnělého Všemohíru, tedy Vesmíru. Naše tělo je však ve vztahu k prostoru a času konečné, Všemohír nekonečný a věčný. Všemohír je místem, odkud vychází všechny síly, je tělem božím. Tato víra „v nejvyšší bytost“ musí být podle Bulovy vlastní každému pozorovateli, který nahlíží, že „*zcela podobné síly a podobný soulad panují jak v těle lidském, tak i mimo tělo.*“¹³

Jak již bylo uvedeno, závěrečná kapitola knihy *Výklady života* nese název Náboženství monistické a byla součástí až druhého vydání knihy. Bulova zde zdůrazňuje skutečnost, že monistické náboženství – nazývané také panteistické nebo přírodní – je vrcholem vědeckého bádání, pod kterým je v duchu darwinismu chápáno učení o vývoji všeho. Podstatnou část této kapitoly tvoří stručný přehled historických pilířů či osobností, které umožnily rozvoj přirozeného myšlení (od řeckých myslitelů až po B. Spinozu, J. W. Goetheho či L. Büchnera) a předpřipravily tak půdu pro vzházení Darwinových a Haeckelových idejí: „*Ačkoliv zásada příčinné nutnosti ve všem všude bezpečně zakotvena byla, přece jen člověk samému byl záhadou. Teprv Darwin (1859) svou naukou o vývinu druhů a spolu s Haecklem r. 1866 přiložením této nauky na vznik a vývoj člověka záhadu tu rozluštili. Nyní teprve bylo možné v objevení se člověka na zemi, v tušení jeho žití a v zákonech mravnosti příčinnou souvislost se všemi zjevy vesmírovými všem lidem jasně vyložit.*“¹⁴

Na podporu svého monistického světonázoru vydal Bulova v roce 1897 vlastním nákladem výše zmíněnou německy psanou knihu *Die Einheitslehre (Monismus) als Religion*, ve které obsáhleji nastiňuje své světonázorové ukotvení a objasňuje motivy vedoucí k jeho angažovanosti pro založení první české monistické organizace.

¹² J. Bulova, *Výklady života ze zákonů přírodních. Trest' ze spisů Darwinových a Haeckelových*, s. 130.

¹³ Tamtéž, s. 133.

¹⁴ Tamtéž, s. 181.

Tomuto spisu vévodí druhá kapitola nesoucí název *Einheitliche Weltanschauung*¹⁵ (Jednotný světonázor), ve kterém Bulova podrobněji rozpracovává základní obrysy svého monismu, které již naznačil zejména v kapitole *Vesmír* ve své české publikaci *Výklady života*. I zde Bulova opakuje, že svět lze na základě nového vědeckého poznání chápat pouze jednotně, tj. působí v něm pouze jedna síla a hmota, která se rozmanitě projevuje. Nejen v tomto, ale i v dalších bohatých kontextech Bulova dokládá svoji představu Boha jako oživeného Vesmíru. Bulova se – ve srovnání s Haeckelem – v rámci svých naturfilosofických úvah vyjadřuje velmi opatrně v souvislosti s přiznáním stejné vědomé podstaty organické i anorganické přírodě a opětovně poukazuje na skutečnost, že se můžeme – při vycházení z pozorování a vědeckého výzkumu – nekonečnosti pouze intuitivně přiblížit. Na druhou stranu je nakloněn možnosti připsat vědomí také krystalům, které by mohlo hrát roli např. v rámci procesu vědomého výběru látek z určitého chemického roztoku. Také v této německy psané Bulovově publikaci je obšírně tematizováno sebevědomí, které je podle Bulovy základním elementem „absolutního“ a „věčného“ a nejlépe ho lze ztotožnit s pojmem dění (*Geschehen*). Tato dynamika se mu dává na příkladu představy fyzikální síly, která v nás ožívá a stává se tak sebevědomou: „*Tak jako se mohou barevné paprsky v našem oku spojit do bílého světla, [...] tak se mnoho fyzických sil jako obraz prasíly opět spojuje do našeho Já – k věrnému obrazu Boha.*“¹⁶ Proměna této božské prasíly (*Urkraft*) nemá začátek ani konec. Významné je, že právě náhled a pochopení tohoto „dění“ dává Bulovovi jistotu a stabilitu jeho světonázoru. V tomto kontextu mluví Bulova o síle, která je nejvýše organizována v systému těla světa, ve Vesmíru, který je živý a je si této síly vědom. Vesmír je pro Bulovu také jediným Bohem. Tato božská představa je mu největším bohatstvím, protože z něj vychází nejen všechn pozoruhodný život, ale také podnět pro všechno dobré.¹⁷ Bulova se stejně jako Haeckel staví odmítavě k představě tehdy vládnoucího teleologického (účelového) principu pro běh světa i našeho života. Účelnost, která je vlastní vůli, je však pro něj hlavní pohnutkou lidského jednání. Lidská vůle je tak pro Bulovu sebevědomým výkvětem přírodních sil, které se dostávají do organického těla a zase ho opouštějí. V rámci těchto úvah Bulova opětovně poukazuje na duchovní podstatu přírody, volá po tom, aby bylo ponecháno „*volné užívání jména Božího pro duchovní stránku přírody, jak*

¹⁵ Srov. Josef Bulova, *Die Einheitslehre (Monismus) als Religion*, Stuttgart 1897, s. 12–57.

¹⁶ J. Bulova, *Die Einheitslehre (Monismus) als Religion*, s. 22. Citát v originálním znění: So wie die farbigen Strahlen sich in unserem Auge wieder zusammensetzen können zum weißen Lichte, [...] so setzen sich viele physischen Kräfte zu unserem Ich wieder zusammen als dem Abbilde der Urkraft – zum Ebenbilde Gottes. (Překlad do češtiny Lenka Ovcáčková.)

¹⁷ J. Bulova, *Die Einheitslehre (Monismus) als Religion*, s. 23.

*bývalo až dosud. Jak jinaké to máme pojmenovati, že sebevědomí lidské bere vznik svůj z kombinace sil přírodních? Jak to máme pojmenovati, že účelnost, mravnost v lidském konání má být vždy v souladu s výsledky přírodních pochodů?*¹⁸

Úsilí o založení první monistické organizace v českých zemích

*Věřím v Boha živoucího, jehož tělo vesmír jest, jehož vůle nám pouze v mravním citu a v nezměnitelném vztahu mezi příčinou a účinkem poznatelná jest; jenž člověku vytkl za cíl účelnost, tj. snahu po dobru jak jednotlivce, tak i celku. K dosažení toho obdařen jest člověk dalekosáhlou svobodou své vůle a při nutném boji o jsoucnost na uzdě držán svým svědomím a zákony mravností od celku uznanými.*¹⁹

Uvedený citát uveřejněný ve druhém vydání díla *Výklady života* byl Bulovou označen jako „formule monistického náboženství“, a ta je součástí jeho jak české, tak německé publikace. Bulovova slova zde velmi trefně vystihují ideové pozadí jeho monistických náboženských představ, tj. reprezentují jeho důraz na panteistické chápání Boha jako Vesmíru, který je oživený a dává se nám skrze vztahy mezi příčinou a účinkem. Takto uchopený vztah člověka a Vesmíru se měl stát základem monistického náboženství, které mělo být organizačně ukotveno. V koncepci volající po založení monistického náboženství Bulova argumentuje skutečností, že řadě náboženských a filosofických uskupení, která při svém směřování vycházejí z vědecko-filosofických poznatků (tj. unitáři, volnomyšlenkáři či svobodní zednáři), chybí pevná organizační základna. Bulova ve svých úvahách vyzvedává také úsilí etických sdružení o vytvoření mezináboženské platformy, avšak tato intence podle něj nemůže nahradit vztahování k celku, které zahrnuje náboženství (v duchu slova „religio“, tedy navázání). A právě tento náboženský rozměr monismus nepostrádá: „*Monismus ukazuje, že jak tělo, tak duch lidský, jak zákony mravnosti, tak krasocit jsou zjevy přírodou povstale, vyvinoucí se, živoucí a formu svou na jiné fyzikální formy měnící dle pravidel přičinnosti a účinku, jimiž se vůbec veškeré zjevy řídí. Navazuje tedy monismus člověka na celek jako kterékoliv jiné náboženství.*“²⁰ Pro založení monistické náboženské organizace Bulova koncipoval brožuru, která měla být vydávána čtyřikrát ročně pod stejným názvem jako jeho poslední německy psaná kniha *Die Einheitslehre (Monismus) als Religion*, tedy Jednotná nauka (monismus) jako náboženství, a za úplatu

¹⁸ J. Bulova, *Výklady života ze zákonů přírodních. Trest ze spisů Darwinových a Haeckelových. Druhé vydání rozmnoženo statí: Náboženství monistické*, s. 184–185.

¹⁹ Tamtéž, s. 185–186.

²⁰ Tamtéž, s. 183.

(pro méně majetné zdarma) k dispozici případným zájemcům.²¹ V této 16stránkové brožuře, která na závěr vyzývala ke vstoupení do monistické organizace, Bulova shrnoval základní směr svého monismu. V roce 1903 Bulova koncipoval letáky, které měly být pod názvem *Vyznání víry monismu* dále šířeny česky i německy.²² Pro svoji koncepci monistického náboženství hledal podporu také u významných myslitelů, ke kterým patřil např. židovský lékař a publicista žijící v Paříži Max Nordau nebo spisovatel Josef Svatopluk Machar.²³ Zajímavé je, že Bulova podnikal konkrétní kroky pro provázání svého monistického náboženství s religiózním uskupením unitářů. V tomto ohledu je zajímavá jeho korespondence s tehdejším americkým zástupcem International Council of Unitarians Johnem Fretwellem nebo zástupcem British & Foreign Unitarian Association Valentinem Davidem Davisem. Částečnou ideovou podporu své koncepcce přírodovědného monistického náboženství nalezl Bulova u pozitivistického filosofa Františka Krejčího,²⁴ který v časopise *Česká mysl* poukazoval na Bulovu v ušlechtilý cíl povznést svým monistickým náboženstvím zejména mravnost: „Každá snaha čelící k povznesení mravnosti ve smyslu lásky všelidské prospívá lidstvu, a je-li tolik církví a náboženských učení jiných, může býti i monistická. Část lidí se bude modlit v jiné kapliče, jen když nepřipustí k sobě zlé nepřátele všeho mravního pokroku, hrubý egoism a hloupost.“²⁵ Bulovovo úsilí o založení české monistické organizace však nenašlo úrodnou půdu, a to také z toho důvodu, že ho hned v samém počátku – tedy v roce 1903 – přerušila Bulovova smrt. Zajímavé je, že pokud by se v Čechách založení monistické organizace zdařilo, pak by k tomuto kroku došlo dříve než v Německu, kde byl na popud Ernsta Haeckela založen Monistenbund (Monistický svaz) až v roce 1906.²⁶

²¹ Brožura *Die Einheitslehre (Monismus) als Religion* je součástí Bulovovy pozůstalosti, která je uložena v Masarykově ústavu a Archivu akademie věd České republiky, v. v. i., Archivu Ústavu T. G. Masaryka, fondu Josef Bulova.

²² Srov. František Krejčí, „Vyznání víry monismu“, *Česká mysl*, roč. 4, Praha 1903, s. 318–319.

²³ Dopisy dokládající ideové postoje zmíněných myslitelů jsou také součástí Masarykova ústavu a Archivu akademie věd České republiky, v. v. i., Archivu Ústavu T. G. Masaryka, fondu Josef Bulova.

²⁴ Srov. F. Krejčí, „Vyznání víry monismu“, František Krejčí, „Dr. Josef Adolf Bulova. Výklad života ze zákonů přírodních“, *Česká mysl*, roč. 4, Praha 1903, s. 378–380, nebo František Krejčí, „Josef Bulova“, *Česká mysl*, roč. 5, Praha 1904, s. 77.

²⁵ F. Krejčí, „Dr. Josef Adolf Bulova. Výklad života ze zákonů přírodních“, s. 380.

²⁶ Srov. Haiko Weber, „Der deutsche Monistenbund“, in: Kai Buchholz – Rita Latocha – Hilke Peckmann – Klaus Wolbert (ed.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*, II. díl, Darmstadt 2001, s. 125–127.

Korespondence a setkání Josefa Adolfa Bulovy s Ernstem Haeckelem

*Včera jsem mluvil s Haeckelem, na svých 66 výborně vyhlíží, jest čilý a pracovitý. Velmi pěkně mě uvítal a propustil. Naříkal, že je mnoho slov, ale málo skutků od přívrženců [...] – ale přece jenom vyslovil pevnou svou naději, že národy případnou učení monismu, jen že to jde pomalu, velmi pomalu.*²⁷

O publikaci své knihy *Výklady života* Bulova informuje Ernsta Haeckela v dopise z 21. srpna 1879.²⁸ Vedle Darwinova díla *O původu člověka* Bulova zmiňuje jako důležitý pramen Haeckelovo základní dílo z roku 1866 *Generelle Morphologie der Organismen* (Obecná morfologie organismů).²⁹ Bulova se však v dopise zmiňuje i o komplikacích spojených s vydáním knihy a informuje Haeckela taktéž o nepříznivé kritice knihy z pera zoologa Františka Vejdovského.³⁰ Druhý dopis poslal Bulova Haeckelovi spolu s německy publikovanou knihou *Die Einheitslehre (Monismus) als Religion* 28. dubna 1900 s tím, že Haeckela označuje jako svého učitele a mistra.

²⁷ Citát z dopisu J. A. Bulovy T. G. Masarykovi z 1. 7. 1901. In: M. Květová, „Obraz hilsneriády ve vzájemné korespondenci Tomáše Garrigua Masaryka a Josefa Adolfa Bulovy“, s. 82.

²⁸ Dopisy od Josefa Adolfa Bulovy adresované Ernstu Haeckelovi se nacházejí v archivu Ernst Haeckel Haus, institutu pro Geschichte und Philosophie der Naturwissenschaften, který je součástí Friedrich-Schiller-Universität Jena.

²⁹ Srov. Ernst Haeckel, *Generelle Morphologie der Organismen*, Berlin 1866. Haeckel sám považoval toto své dílo za naprosto stěžejní a opakovaně poukazoval na skutečnost, že v něm shrnul vše, co v následujících desetiletích dále rozvíjel (zde také poprvé formuluje pojmy jako ontogeneze, fylogeneze a také základní biogenetický zákon či ekologie). Tato Haeckelova kniha však byla z důvodu její obsáhlosti, a také kvůli příliš odbornému zaměření veřejností velmi špatně recipována.

³⁰ Jak vyplývá z kritiky, která byla uveřejněna v časopise *Osvěta*, Vejdovský nejen nesouhlasí s Bulovovým rozhodnutím zpřístupnit ve vztahu k „výkladu života“ českému publiku právě Darwinův spis *O původu člověka*, ale kritizuje také Bulovovu nedostatečnou přírodovědnou a jazykovou erudici. Velkým problémem je pro Vejdovského i naturfilosofické zaměření spisu spočívající ve velebení haeckelovského monismu. Srov. František Vejdovský, „Nové písemnictví – Přírodní vědy“, *Osvěta*, roč. 9, Praha 1879, s. 341–342. Bulova na tuto kritiku velmi promptně zareagoval a své vyjádření publikoval ve formě dvoustránkového letáku. Vejdovského nepříznivý postoj si vysvětluje zejména tím, že sám připravoval v dané době vydání českého překladu Darwinova díla. Srov. Josef Bulova, „Odpověď na kritiku spisu „Výklad života“ uveřejněnou od p. dr. Vejdovského v dubnovém sešitu „Osvěty“ 1879; zároveň Prospect. Praha 1879, s. 1–2.

S díky za zasloučenou knihu a snahy o šíření monistického světonázoru Haeckel posílá Bulovovi svůj spis *Ueber unsere gegenwärtige Kenntniss vom Ursprung des Menschen* (O naší současné znalosti původu člověka). Josef Adolf Bulova navázal s lékařem a zoologem Ernstem Haeckelem nejen písemný kontakt, ale 30. června 1901 došlo také k jejich osobnímu setkání. O této události Bulova informuje v dopise T. G. Masaryka a poukazuje nejen na Haeckelovu vitalitu, pracovitost a laskavost, ale i jeho pevnou víru v budoucnost monismu.³¹

Závěrem

Josef Adolf Bulova patřil k pozoruhodným osobnostem, které se na konci 80. let 19. století zasazovaly v českých zemích o propagaci nové darwinistické přírodovědy. U Bulovovy angažovanosti je zajímavé, že nevycházela z pražského přírodovědeckého univerzitního světa, ale z jeho vlastního rozhodnutí (k vydání jeho spisů došlo také vlastním nákladem) a potřeby obohatit také českého čtenáře poutavými darwinistickými souvislostmi, které umožňovaly novou orientaci ve světě, a to zejména s pomocí představy přirozených dějin stvoření a pevného vztahu mezi příčinou a účinkem. Tato intence byla argumentačně přítomna také při Bulovových úvahách o možném českém monistickém náboženství, ve kterých se opíral o monistické světonázorové působení významného německého lékaře a zoologa Ernsta Haeckela. Stejně jako Haeckel se i Bulova odvolává na vědecké a logické chápání světa založené na pozorování, ve svých vlastních monistických úvahách se však Bulova soustředí zejména na kosmologický rozměr haeckelovského monismu. Bulovovo přírodovědné monistické náboženství v sobě nese silné panteistické prvky a dá se říci, že má panpsychickou a hylozoistickou povahu.³² Pro plné pochopení Bulovových výkladů je zajisté záhodno seznámit se také s díly samotného Haeckela. Určitá nejasnost Bulovovy perspektivy totiž může vést k dojmu, že někdy opouští svoji monistickou perspektivu a jeho projevy mají spíše dualistický nebo vitalistický rozměr,³³ který je s monismem obtížně slučitelný. Často se také nelze ubránit dojmu, že Bulovovy

³¹ M. Květová, „Obraz hilsneriády ve vzájemné korespondenci Tomáše Garrigua Masaryka a Josefa Adolfa Bulovy“, s. 82.

³² Srov. Miroslav Pauza a kol., „Josef Adolf Bulova“, in: *Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení*, Praha 1989, s. 128–129.

³³ V této souvislosti srov. F. Krejčí, „Dr. Josef Adolf Bulova. Výklad života ze zákonů přírodních“, s. 378–380, a Jan Janko, *Vědy o životě v českých zemích 1750–1950*, Praha 1997, s. 183–184.

výroky mají povahu spíše energetického než substančního monismu.³⁴ Bulova nebyl součástí nějaké reformní komunity, která by stejně jako mnohé reformní proudy v německy mluvících zemích usilovala v rámci Lebensreformbewegung (hnutí za reformu života) – v reakci na modernizaci, industrializaci a vlivem nového chápání člověka z pozic darwinismu – o návrat k přírodě, přirozenosti či svobodě. Bulovo-vy reformní kroky vedoucí k prosazování nového monistického náboženství byly v Čechách osamocené a od 80. let 19. století až do počátku 20. století skutečně ojedinělé, a i když v některých argumentačních rovinách poněkud rozporuplné, přesto velmi upřímné s cílem šířit nejenom vědeckou pravdu a dobro, ale také svobodu myšlení s odkazem na možné naturfilosofické intuitivní uchopování světa. Takto lze v rámci přírodovědného monistického náboženství porozumět nekonečnu, tedy skrze přiblížení představě, že tělo člověka je významnou součástí božského těla oživeného Vesmíru.

Summary:

The science-oriented monistic religion of Josef Adolf Bulova (1834–1903) was at the turn of the 19th to the 20th century a remarkable naturphilosophical conception, which reacted to the scientific knowledge of Darwinism and also reflected Bulova's tendency towards the holistic understanding of the world. The fundamental initial framework of Bulova's monistic religion – in accord with the science-oriented worldview of Ernst Haeckel – was the law of substance, which made it possible to perceive the unity of the world not only concerning the relationship of god and nature, of organic and anorganic nature, but also of force and matter. The substance of these two attributes is in eternal motion and is filling the endless space. Within the frame of this coherent evolution generation and corruption are changing periodically. In Bulova's peculiar monistic conception, which dominates his cosmological approach, and thus in the mentioned framework, occurrence (Geschehen) is the essential argumentation, which comes from the absolut und eternal basic force. This allows the human being and – to a larger or smaller extent – also other nature entities, to self-consciously perceive more or less intuitively the divine wholeness of the universe in relation to the essentiality of force and therefore of the occurrence per se. It is interesting, that this cosmological monistic approach motivated Bulova to take steps towards the creation of a monistic organisation, which was intended

³⁴ Srov. Rosemarie Nötlich – Haiko Weber – Uwe Hoßfeld – Olaf Breidbach – Erika Krause (Hgg.), *Substanzmonismus und/oder „Energetik“: Der Briefwechsel von Ernst Haeckel und Wilhelm Ostwald (1910–1918)*, Berlin 2006.

to unify congenial philosophical and religious movements. Although the books Bulova had published on that topic became quite well-known, his engagement concerning the foundation of a religious monistic organisation did not bear that much fruit. Compared to the monism of Haeckel, which attracted a lot of attention and received a lot of support in the German speaking lands, the efforts of Bulova were solitary. This fact is not only related to Bulova's – in comparison with Haeckel – rather complicated and unclear concept of his worldview, but also to his ill-timed death in 1903.

Mgr. Lenka Ovčáčková, Ph.D.
Katedra filosofie a dějin přírodních věd
Přírodovědecká fakulta UK
Viničná 7, 128 43, Praha 2
lenka_ovca@yahoo.de

Anton Lampa: The man who brought Einstein to Prague¹

Andreas Kleinert

Anton Lampa: The man who brought Einstein to Prague: Lampa had studied physics in Vienna and became full professor of physics at the German university of Prague in 1909. He was a pioneer in producing and measuring short electromagnetic waves. Strongly influenced by Ernst Mach, he considered Einstein's theory of special relativity as a triumph of Mach's philosophy. Therefore, he supported Einstein as a candidate for the chair of theoretical physics at his university. In the conflict between Czechs and Germans, he openly supported the ambitions of the German-speaking minority in Bohemia. In 1919, he returned to Vienna where he served as a promotor of adult education and public librarianship.

Keywords: Anton Lampa – Albert Einstein – German university in Prague – theory of relativity – Ernst Mach – Czech-German conflict – public education

Einstein scholars agree that experimental physicist Anton Lampa (1866–1938) played a decisive role in Einstein's appointment to the German university of Prague in 1911. In his obituary for Lampa, the Vienna physicist Felix Ehrenhaft recalled the opposition encountered by Lampa in his position as professor of experimental physics:

Supported by very few people in his department and opposed by most of them, this courageous man pushed through the plan to bring Albert Einstein to Prague as a full professor of mathematical physics. Long before others, Lampa had realized Einsteins significance, that was still controversial at this time.²

Lampa's support of Einstein's candidacy in 1911 was a real highlight in his scientific career, one of those moments that Stefan Zweig would have called a *Sternstunde*.

¹ Revised version of a lecture held at the conference "Universities in Central Europe – Crossroads of Scholars from All Over the World", Prague, September 30, 2011. I am grateful to Philip Beeley (Oxford) for revising my English.

² F. Ehrenhaft, "Anton Lampa", *Neue Freie Presse [Wien]*, 29. 1. 1938, p. 6 [my translation]. This statement is confirmed by P. Frank, *Albert Einstein. His Life and Times*, A. A. Knopf: New York 1947, p. 77: "The decisive man in the selection of the candidate was the physicist Anton Lampa."

Although it would be unfair to characterize him (in Stefan Zweig's words) as "some insignificant individual",³ it must be admitted that, apart from his successful effort to bring Einstein to Prague, Lampa has left no significant legacy in the history of physics.

Nevertheless, Lampa is in more than one respect a typical figure of the political and intellectual climate in Austria at the turn of the 20th century. People like him were characteristic of the social and cultural environment into which Einstein immersed when he came to Prague in 1911.

1. Biography

When Anton Lampa was born, his parents lived in Budapest, where his father served as an engineer for the Austro-Hungarian railway company. In 1874, his father entered the service of a private railway company, the "Prag-Duxer Eisenbahn" (*Pražsko-duchcovská dráha*), and the family subsequently lived in different locations along this railway line. He therefore grew up in Bohemia, the country where he was going to live later. From the age of 16 onwards, he attended a high school in Vienna where he passed his final exam (*Matura*) in 1887. He studied physics at the University of Vienna, earned his doctoral degree in 1894, and served as a physics teacher in a girls' high school for two years. Afterwards, he returned to the university. He passed his *Habilitation* in 1897 and was appointed associate professor in 1904. In the same year, he became a member of the prestigious "German Academy of Natural Scientists" (*Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina*), now the German National Academy. One of his students was Lise Meitner, who was to become a co-discoverer of nuclear fission in 1938.⁴ From 1909 to 1919 Lampa was a full professor of experimental physics in Prague, and after the First World War, he resigned from his chair and returned to Vienna, where he became a civil servant in the ministry of education. In 1927 he became president of the *Urania*, a public educational institute and observatory in Vienna. He retired in 1934.

³ In his novel *Die Weltminute von Waterloo*, Stefan Zweig writes about such unimportant individuals: "Only rarely does one of them powerfully snatch up the opportunity and himself with it. Greatness abandons itself to the insignificant person for only a second; he who misses it is never blessed by it for a second time." Obviously Lampa did snatch this opportunity when he successfully supported Einstein's candidacy. S. Zweig, *Decisive Moments in History*, Transl. by Lowell A. Bangerter, Ariadne Press: Riverside CA 1999, p. 105.

⁴ Ch. Kerner, *Lise, Atomphysikerin. Die Lebensgeschichte der Lise Meitner*, Beltz & Gelberg: Weinheim 1986, p. 23.

2. Physics

Lampa was a typical physicist of the 19th century. He perfectly mastered classical theoretical physics and published a number of remarkable papers, in which he explained newly discovered phenomena with Maxwell's electrodynamics. But he was also a highly skilled experimenter, and his most outstanding results were in the field of experimental physics. Most of his 36 original papers were published in the proceedings of the Vienna Academy of Science; only one of his articles appeared in the most prestigious German physics journal of that time, *Annalen der Physik*, in 1896.

With this paper, Lampa earned a world-wide reputation. He had found a method of producing and measuring short electromagnetic waves with a wavelength of 4 mm. For nearly 20 years, he held the world record in the art of generating short electromagnetic waves by electrical means.⁵ But all his research was within the framework of established classical physics and not really original or pioneering. It is therefore not surprising that in 1909 he was not the first candidate for the chair of experimental physics in Prague. Number one on the nomination list was a man of quite a different caliber, namely the German physicist Johannes Stark, the future Nobel Prize winner of 1919. But the minister of education in Vienna decided that there was no need to appoint a foreign scientist as long as qualified Austrian physicists were available, and so Lampa obtained his position in Prague.

3. Spiritism

Like William Crookes, Friedrich Zöllner and number of other scientists of the late 19th century, Lampa was strongly interested in supernatural and occult phenomena associated with spiritualism. In his first monograph, printed in 1893 and dedicated to his parents, he describes personal spiritualistic experiences and meditations in a mystical language that is quite unusual for an experimental physicist. The book is entitled "The nights of the searcher. The human need for salvation and the twofold way of obtaining knowledge" (*Die Nächte des Suchenden. Das Erlösungsbedürfnis des Menschen und die doppelte Form seines Erkennens*).⁶

⁵ For the details of Lampa's experiments on short electromagnetic waves, cf. A. Kleinert, "Anton Lampa, ein Pionier der Hochfrequenzspektroskopie", in: W. Hermann (ed.), *Bibliothekarische Arbeit zwischen Theorie und Praxis. Festgabe für Wolfgang Thauer*. Fachhochschule für Bibliothekswesen: Stuttgart 1976, pp. 119–129.

⁶ An example of his esoteric style that continues for another 114 pages: "Meine Seele schreitet durch Gefilde, die kein Fuss betrat, über Wasser, die keine Brücke überspannt und kein Fahrzeug durchfurcht – weit hinein in die düstere Welt der Qualen, in die

Lampa also published poems and articles in the theosophical journal *Sphinx*. In an article about his own experiences with spiritist phenomena, he suggested that telepathy might be explained by the propagation of Hertzian waves. Lampa abruptly stopped publishing about such matters after he had obtained his doctorate in 1894, but nevertheless one might ask whether there is some connection between his enthusiasm for Einstein's theory of relativity and his hope of explaining paranormal phenomena with new scientific insights.

4. Philosophy

Lampa was not a philosopher, but he was very much interested in epistemology (*Erkenntnistheorie*). In a letter to Einstein of February 1, 1920, when he remembered their discussions in Prague, he wrote that “anybody interested in epistemology would want to talk to you”,⁷ and three months later, he explained that in 1911, he had still been trying to integrate Einstein's thoughts into his own epistemological world view. On this occasion he explicitly mentioned how much his thinking was shaped by the ideas of Ernst Mach.

Philipp Frank and others claimed that Lampa had been one of Ernst Mach's students.⁸ This is definitely wrong, but it is true that he had close personal ties with Mach and that he was deeply influenced by his thought. He published several articles and a book on Mach, and in 1938 he was invited to give a speech in Prague on the occasion of Mach's one hundredth birthday. Lampa's strong devotion to Mach's philosophy was certainly the main reason for his open support for Einstein. His first encounter with Einstein was in September 1909, at the 81st Annual Assembly of the Association of German Natural Scientists and Physicians (*Naturforscherversammlung*) in Salzburg, where Einstein for the first time presented his ideas to a broad audience. For Lampa the theory of relativity was perfectly consistent with Ernst Mach's ideas about time and space. In a letter to Mach of May 5, 1910, he contends “that the [special] theory of relativity is the beginning of a phenomenological period in

Welt des hoffnungslosen Sehnsens, der flackernden, blutigen Feuer mit den tanzenden Schatten. Der Dämonen mit den schweren lastenden Flügeln – meine Seele liebt diese Welt, denn sie wittert in ihr eine Wahrheit, ein Jenseits der Natur.” A. Lampa, *Die Nächte des Suchenden: das Erlösungsbedürfnis des Menschen und die doppelte Form seines Erkennens*, Schwetschke: Braunschweig 1893, p. 10.

⁷ “Wenn man nach der Erkenntnistheorie hin gravitiert, hat man eben oft den Wunsch, mit Ihnen sprechen zu können!”

⁸ P. Frank, *Albert Einstein. His Life and Times*, p. 81.

physics”⁹ In an article of 1916, he refers to the modern theory of relativity as a late triumph of Ernst Mach,¹⁰ and in his Mach biography of 1918, he agrees with Einstein’s statement that Ernst Mach would have been the founder of the theory of relativity if at the time when Mach was a young man, the invariability of the speed of light had already preoccupied physicists.¹¹

5. Politics

Lampa’s life in Prague was overshadowed by the permanent conflict between Czechs and Germans. Correctly speaking, I should say German speaking and Czech speaking people in Bohemia, because legally they were all Austrian citizens. There is evidence that Lampa spoke Czech fluently.¹² In his childhood, his parents often changed their place of residence, and when they lived in the city of Laun (*Louny*), halfway between Prague and Dux (*Duchcov*), young Anton attended a Czech school for three years.

While he lived in Prague, Lampa was strongly committed to supporting the ambitions of the German-speaking population in Bohemia. He was an active member of the “Society for the promotion of German science, art, and literature in Bohemia” (*Gesellschaft zur Förderung deutscher Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen*). In 1913 he became co-editor of the monthly newspaper *Deutsche Arbeit*, a journal with open and often aggressive anti-Czech tendencies, in particular in its periodically published column “About our Enemies” (*Von den Gegnern*), which referred to the Czech fellow citizens. In his Einstein biography, Philipp Frank relates some anecdotes concerning Lampa’s hostile attitude towards Czechs,¹³ but I have some doubts about the reliability of this book.¹⁴ At any rate, in 1919, Lampa refused to become a loyal civil servant of the new state of Czechoslovakia,¹⁵ and as far as I know he

⁹ “... daß die Relativitätstheorie die Einleitung zu einer phänomenologischen Epoche der Physik ist,” quoted by G. Wolters, *Mach I, Mach II, Einstein und die Relativitätstheorie. Eine Fälschung und ihre Folgen*, de Gruyter Verlag: Berlin, New York 1987, p. 28.

¹⁰ “Die moderne Relativitätstheorie freilich hat ihm [Mach] einen späten aber umso gewichtigeren Triumph gebracht.” A. Lampa, “Ernst Mach”, *Deutsche Zeitung Bohemia (Prague)*, vol. 57, 26. 2. 1916, p. 3.

¹¹ A. Lampa, *Ernst Mach*, Verlag Deutsche Arbeit: Prag 1918, p. 33.

¹² This is confirmed by P. Frank, *Albert Einstein. His Life and Times*, p. 81.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ E.g., Frank falsely claimed that Lampa had studied in Prague. *Ibid.*

¹⁵ Cf. W. Hofmann, “Anton Lampa zum Gedächtnis”, *Werk und Wille. Zeitschrift zur Bücherei- und Kulturarbeit des Deutschen Kulturvereines Südmark*, vol. 5, 1938, p. 33–36.

was the only full professor of the German University who did so. He resigned from his chair of experimental physics and returned to Vienna, where he found a position in the ministry of education.

6. Adult education

Lampa's appointment in Vienna after the First World War brings me to the final point of my report: his lifelong commitment to adult education. As a member of the "Social Democratic Workers' Party" (*Sozialdemokratische Arbeiterpartei*),¹⁶ he was somewhat on the left of the political spectrum. Making higher education available to less privileged sections of the population was a concern that he shared with many other university professors of his time.¹⁷ As a young doctoral student, he gave his first public lecture in the "Association for People's Instruction" (*Wiener Volksbildungsverein*) on the blue colour of the sky. He organized popular university lectures, the so-called *Volkstümliche Universitätsvorträge* of Vienna University, and, in 1901, he was one of the founders of the *Wiener Volksheim*, the first Austrian "People's University" (*Volkshochschule*). Also in Prague, he gave several popular university lectures. Six of these were published in the weekly journal "Knowledge for All" (*Das Wissen für alle*), of which he was one of the editors. The picture on the title page of this journal is a self-explaining illustration of the goals of the adult education movement.

After 1919 Lampa completely switched over from physics to adult education and was appointed as the head of the division of public education at the Vienna ministry of education. A new field in which he now became involved was that of public libraries, the so called *Volksbüchereien*. He organized meetings with the leading figures of this movement which went under the name *Öffentliches Büchereiwesen* ("public librarianship"), and he published more than 100 reviews of popular science books in journals for librarians. He strongly believed in the importance of science as part of general education, and he tried by all means to enlarge the number of science books in public libraries. Through these efforts he became an intimate

¹⁶ In a letter of March 26, 1894, he addresses the recipient as "Esteemed Comrade" (*Werter Genosse*) and concludes with the expression "With social democratic greetings" (*Mit sozialdemokratischem Gruß*). The letter is preserved among the papers of Victor Adler, the founder of this party, in the archive of the *Verein für Geschichte der ArbeiterInnenbewegung* (Vienna). I am grateful to Georg Spitaler for providing me with a copy of this letter.

¹⁷ Another Vienna scientist who shared Lampa's commitment to popular education and public librarianship was the geology professor Eduard Reyer. Cf. P. Vodosek, *Eduard Reyer 1849–1914*, Deutscher Bibliotheksverband: Berlin 1976.

friend of the German pioneer of public librarianship Walter Hofmann, to whom Lampa's widow gave a portion of his papers and correspondence after her husband's death. Hofmann's son lived near Stuttgart and gave all these papers to the Stuttgart *Fachhochschule für Bibliothekswesen* where I was an instructor of science in the early seventies. That is how I came to study Lampa's life and work, and from there comes the origin of my book on Lampa.¹⁸

Summary

Born in Budapest in 1868, Anton Lampa spent his childhood in different locations in Bohemia. In 1887 he enrolled as a physics student at the University of Vienna. After his doctoral exam and his *Habilitation*, he was appointed associate professor in 1904. In 1909, he became full professor of experimental physics at the German university of Prague. As an experimental physicist, he was a pioneer in producing and measuring short electromagnetic waves. Like various scientists of his time, he was also interested in apparently supernatural and occult phenomena and published a book, poems and articles on such subjects. He had close personal ties with Ernst Mach and was deeply influenced by his philosophy. He considered the theory of special relativity as "a late triumph of Ernst Mach". This was the main reason for him to support Albert Einstein's nomination as professor of theoretical physics in Prague in 1911. While living in Prague, he became involved in the permanent conflict between Czechs and Germans. He strongly supported the ambitions of the German-speaking minority and became co-editor of a newspaper with open and aggressive anti-Czech tendencies. After the First World War, he was the only full professor of the German University in Prague who refused to become a loyal civil servant of the new state of Czechoslovakia, and resigned from his chair. In 1919, he returned to Vienna where he became head of the division of public education at the ministry of education. In this position, he devoted the rest of his life to the promotion of adult education and public librarianship.

Prof. Dr. Andreas Kleinert
Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg
Zentralmagazin Naturwissenschaftlicher Sammlungen
Domplatz 4
06108 Halle (Saale)
Germany

¹⁸ A. Kleinert, *Anton Lampa: 1868–1938; eine Biographie und eine Bibliographie seiner Veröffentlichungen*. Bionomica Verlag: Mannheim 1985.

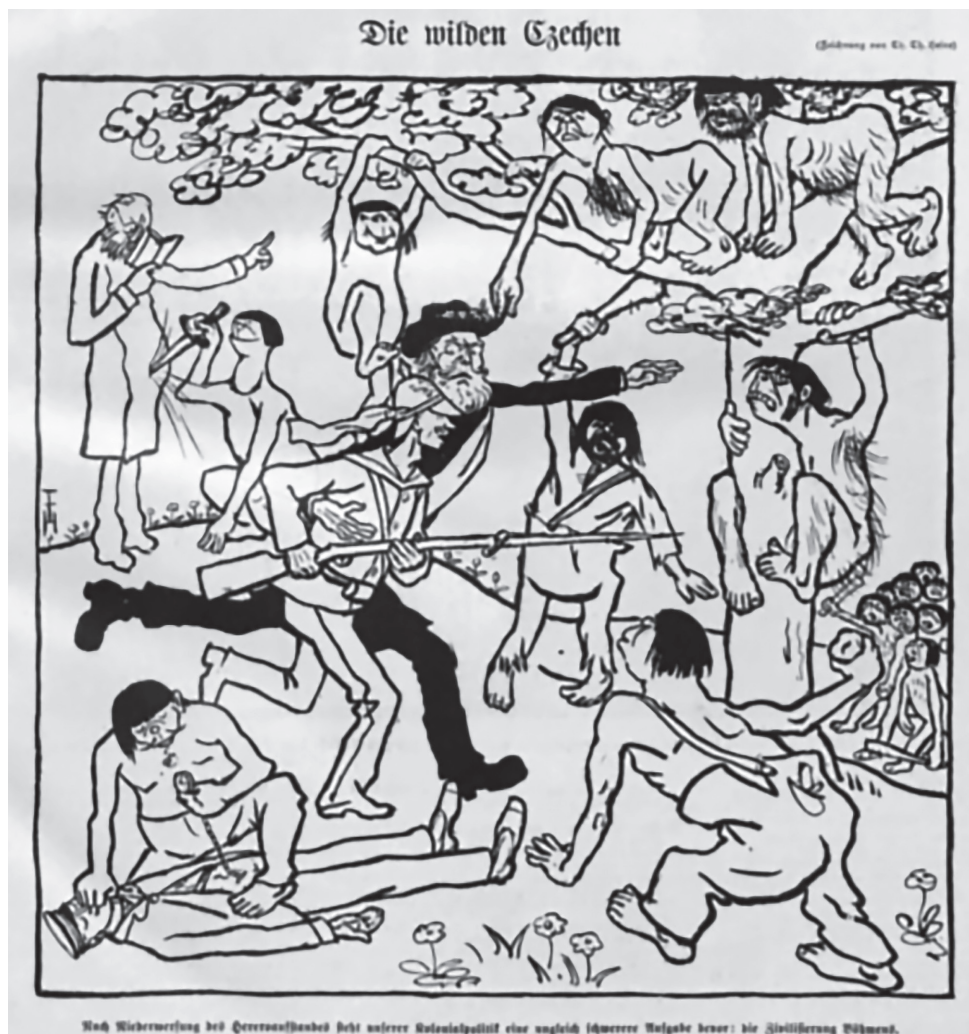


Anton Lampa (1868-1938)

1896

10. Über die Brechungsquotienten einiger Substanzen für sehr kurze elektrische Wellen.
Sitzungsberichte der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathem.-naturw. Classe. 2 a, 105. 1896. S. 587-600.
11. Über die Brechungsquotienten einiger Substanzen für sehr kurze elektrische Wellen (II. Mittheilung).
Sitzungsberichte der kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien. Mathem.-naturw. Classe. 2 a, 105. 1896. S. 1049-1058.
Auch in: Annalen der Physik und Chemie. N.F. 61. 1897. S. 79-87.
12. Übersicht über die Theorien der Elektrizität.
Die Neue Zeit. 14, 1. 1895/96. S. 299-307.
13. Über die Capacität eines Plattencondensators bei der Anwendung von elektrischen Schwingungen zu deren Bestimmung. Mittheilungen des k.k. Technologischen Gewerbe-Museums in Wien. N.F. 6. 1896. S. 93-98.
14. Über die Capacität eines von zwei einander zugehörigen Niveauflächen gebildeten Condensators.
Mittheilungen des k.k. Technologischen Gewerbe-Museums in Wien. N.F. 6. 1896. S. 145-152.

List of Lampa's scientific papers published in 1896.



This cartoon of 1904 has nothing to do with Lampa. It just serves as an illustration of the political atmosphere in Bohemia and the polemics in the context of the Czech-German conflict.

Das Wissen für Alle

Wissen ist Macht!

Populär-wissenschaftliche Wochenschrift

Redaction: Wien, IX., Alserbachstrasse 20. Telefon 14364.
Administration: Wien, I., Schulerstrasse 20. Telefon 1024. ..
Commissionsverlag für den österr.-ungar. Buchhandel: Moritz Perles, Wien, I., Seilergasse 4. Telefon 1053.
Generalvertretung für das Deutsche Reich: M. Lazarusson & Cie., Berlin SW., Besselstrasse 15.

Wien-Berlin, 7. December 1902.

Bezugs-Bedingungen:
Wien mit Zustellung ins Haus vierteljährig Kronen 2.50
Provinz mit Postversendung 2.50
Im Ausland vierteljährig Francs 3.—
.. .. Einzelne Nummern in Wien 20 Heller
.. .. in der Provinz 24 Heller

Das Wissen für Alle.

RECENZE A ZPRÁVY

Šárka Caitlín Rábová, *Kulturní reflexe tuberkulózy v českých zemích 1800–1945*, Praha: Academia 2018, edice Studentské práce

Monografie Šárky Caitlín Rábové, historičky spjaté s Fakultou filozofickou pardubické univerzity, se zabývá v širokých kulturních souvislostech problematikou tuberkulózy v českých zemích 19. a první poloviny 20. století. Hned v úvodu je třeba poznamenat, že jde o práci diplomovou, jež byla díky své vysoké kvalitě vydána v edici Studentské práce nakladatelství Academia. Jde tedy o autorčin badatelský debut, jímž vstoupila na scénu současné české historiografie i do povědomí české historické obce. Učinila tak originálním, solidním a ambiciózním způsobem. V první řadě je třeba ocenit volbu tématu a jeho uchopení. Již z názvu monografie je zřejmé, že autorčiným cílem bylo podniknout interdisciplinární výzkum, tedy překročit někdy příliš střežené hranice jednotlivých vědních oborů, případně i jejich dílčích metodologických směrů. Rábové pohled se sice upírá ke konkrétnímu obávanému onemocnění, v žádném případě však nezůstává uzavřen v oblasti dějin medicíny – napíná se naopak do rozlehlého prostoru kulturních dějin, zejména do sféry dnes silně rezonujících dějin těla (*Body History*) a intelektuálních dějin (*Intellectual History*). Neméně významně jsou v monografii zastoupeny též dějiny každodennosti a kulturně historicky pojaté literární dějiny. Tuberkulóza očima Šárky Rábové není „pouhou“ nemocí, tedy do značné míry statickým biologickým a medicínským fenoménem, nýbrž především kulturním a kulturotvorným konstruktem opředeným pavučinou metafor v proměňujícím se prostoru kolektivní imaginace – i z tohoto důvodu autorka zvolila pro svou interpretaci tuberkulózy a postojů společnosti k ní dlouhé časové období let 1800–1945.

Rábová strukturovala svou rozpravu o kulturní reflexi tuberkulózy do šesti rozsáhlých kapitol, v nichž se postupně věnuje historickému vývoji vědeckých poznatků o této nemoci jak v zahraničním, tak v českém medicínském diskurzu, reprezentaci tuberkulózy v evropské a české literární tvorbě, sociálním aspektům, opatřením a osvětové činnosti spjatými s TBC, dále tuberkulózním sanatoriím – a to z hlediska dobových ideálních norem i jejich reálné, mnohdy tíživé a monotónní každodennosti. V každé z kapitol lze přitom rozkrývat autorčinu schopnost pracovat s velmi pestrou škálou historických pramenů, mezi nimiž figurují například lékařské spisy, osvětové příručky určené široké veřejnosti, články v dobovém tisku, ale i texty dobové krásné literatury, ego-dokumenty a pozoruhodné ikonografické prameny jako osvětové letáky, filmy a fotografie, jež by si však zasloužily ještě o trochu větší pozornost – například pečlivější analýza fotografií, jež zachycují každodenní život v Hamzově dětské léčebně v Luži, by mohla přispět k hlubší interpretaci každodennosti (o níž písemné prameny bohužel nevydaly obsírnější svědectví) tohoto v evropském kontextu průkopnického zařízení z počátku 20. století. I přes zmíněnou

drobnou výhradu je však pramenná základna Šárky Rábové úctyhodná a nemalou měrou přispívá k čtivosti a čtenářské atraktivnosti její knihy.

Zásadním kladem monografie je i střídavý důraz, jenž je kladen jak na souvislosti dobového učeneckého diskurzu a kolektivní obraz prožívání tuberkulózy, tak na osudy jednotlivců – ať už jde o některé význačné osobnosti českých lékařů vedoucích válečné tažení proti tuberkulóze, nebo – a to především – o samotné pacienty. Autorka ve svém velkoryse rozvrženém kulturně historickém pojednání zkrátka nezapomněla na to nejdůležitější – na lidské příběhy. Přestože dochované prameny mnohdy svědčily zejména o vnější tváři tuberkulózy a boje proti ní, Rábová nerezignovala na zachycení subjektivního prožívání nemoci. Jejím ústředním historickým protagonistou se pochopitelně stal známý český básník Jiří Wolker, který prohrál svůj boj se zákeřnou chorobou ve čtyřiaadvaceti letech. Budiž autorce připsáno ke cti, že vypověděla básníkův (v českém prostředí dobře známý) příběh bez nánosu patosu a dokázala Wolkerovu reflexi pobytu v tatranském sanatoriu zužitkovat jako autentické svědectví o každodennosti tuberkulózního pacienta i metodách dobové sanatorní léčby.

Monografie Šárky Rábové je ambiciózním počinem, na němž lze obdivovat v první řadě nesmírně širokou badatelskou perspektivu a všestranné zaměření autorky, jež je schopna se přirozeně pohybovat napříč různými metodologickými přístupy a humanitními disciplínami. Díky tomu vznikla práce o tuberkulóze jako kulturním fenoménu, jež je vskutku komplexní. Je zřejmé, že by každé z dílčích pojednaných témat mohlo být dále hlouběji propracováno – některé části práce by si zasloužily ještě preciznější uchopení zejména z metodologického hlediska (například kapitola věnovaná literární reprezentaci tuberkulózy, v níž se autorka opírá o teoretická východiska americké esejistky Susan Sontagové a její klíčový text „Nemoc jako metafora“). Vzhledem k vícekrát zmíněnému autorčinu širokému vhladu do tématu lze ovšem drobné nedostatky (místy trochu popisný styl výkladu a opakování již řečeného) snadno odpustit. *Kulturní reflexe tuberkulózy* Šárky Caitlín Rábové je jednoznačně inspirativní knihou a zásadním příspěvkem k v Čechách již dobře etablovaným dějinám těla.

VÁCLAV GRUBHOFFER

Carolyn A. Day, *Consumptive chic: A History of Beauty, Fashion, and Disease*. London, 2017. ISBN 978-1-3500-0938-7.

Dějiny těla a medicíny se v prostředí české historiografie v posledních letech již etablovaly. Historikové se tradičně věnují zejména postupné institucionalizaci odborné

péče či osudům významných osobností, které se zasadily o rozvoj medicíny. Objevují se ovšem také práce, které zkoumají nejrůznější nemoci a proměny jejich chápání nejenom odbornou, ale také laickou veřejností. Nicméně jak ukázala již v 70. letech Susan Sontag ve svém díle *Illness as Metaphor*,¹ nemoc není pouhou biologickou konstantou, ale kulturním konstruktem, na jehož tvorbě se podílí celá společnost. Děje se tak zejména specifickým užíváním jazyka, resp. způsoby vypovídání o nemoci a jejím pacientovi a prostřednictvím metafor, které nemoci připisují symbolické významy. O tom, že nemoc mohla nabývat i pozitivních konotací a stát se nedílnou součástí sebe prezentace určité sociální vrstvy, pojednala ve své studii věnované podágrě např. Lucie Storchová.² Právě studium kulturního rozměru jednotlivých nemocí stojí spíše na okraji zájmu české historiografie, a tak v tomto ohledu zůstává bohatší bibliografie zahraniční provenience.

Jedním z důvodů, proč závažnou, nebo dokonce smrtelnou nemoc lidé vnímali idealizovaným způsobem, byla absence znalosti pravých příčin choroby. Teprve rozvoj mikrobiologie ve druhé polovině 19. století umožnil rozpoznat původce řady onemocnění, jejichž šíření do té doby zůstávalo záhadou, a učinil tak přítrž oněm metaforickým představám. Touto výraznou proměnou prošla také tuberkulóza, která se zejména v první polovině 19. století stala významným uměleckým nástrojem. Romantické idealizaci této choroby se věnovala již celá řada badatelů, nicméně jejich práce se omezily zejména na reflexi tuberkulózy v literární tvorbě a odlišení její biologické reality od literární interpretace.³

Velmi originální příspěvek z oblasti kulturních dějin nemoci přinesla ve své knize *Consumptive chic* profesorka historie Carolyn A. Day působící na Furman University. Autorka se domnívá, že kulturně podmíněné pojetí tuberkulózy vycházelo z odlišných názvů této choroby. Tuberkulóza byla totiž v historii známá také pod původně řeckým pojmem ftíza, který byl užíván již v 16. století. Kolem roku 1660 se začalo prosazovat označení „consumption“ (v českém ekvivalentu známé jako souchotě či souchotiny), které vycházelo z fyzických projevů nemoci, a to zejména vyhublosti. Podle tohoto označení nemoc v podstatě zevnitř stravovala nemocného jedince. Nutno ovšem podotknout, že pojmenování souchotiny bylo často

¹ SONTAG, Susan. *Illness as Metaphor*. New York, 1978.

² STORCHOVÁ, Lucie. “The tempting girl, I know so well”: Representations of Gout and the Self-Fashioning of Bohemian Humanist Scholars. In *Early Science and Medicine* 21, 2016, č. 6, s. 511–530.

³ Srov. např. BYRNE, Katherine. *Tuberculosis and the Victorian Literary Imagination (Cambridge Studies in Nineteenth-Century Literature and Culture)*. Cambridge, 2011; LAWLOR, Clark. *Consumption and Literature: The Making of the Romantic Disease*. Basingstoke, 2006.

užíváno pro mnoho dalších onemocnění, která se projevovala výrazným a rychlým úbytkem na váze, nevztahovalo se tedy nutně pouze k tuberkulóze. Právě název tuberkulóza se objevil roku 1839, kdy Johann Lukas Schönlein navrhl nemoc pojmenovat podle jejích patologických projevů (tzv. tuberkulí) přímo v napadeném orgánu.

Autorka podotýká, že během 19. století byla tuberkulóza charakterizována dvěma odlišnými diskurzemi, které byly přímo vázány na sociální status daného pacienta. Zatímco ve vyšších vrstvách nabývala nemoc mnoha pozitivních konotací, u nižších vrstev byla jednoznačně stigmatem. Podle autorky byl tento dvojí přístup způsoben tím, že u vyšších vrstev byla příčina nemoci spatřována v dědičné predispozici a bohémském způsobu života, kdežto u níže situovaných lidí byla tuberkulóza spojována s jejich nevhodnými bytovými a životními podmínkami.

Podle Carolyn A. Day bylo klíčové 18. století, kdy některé lékařské autority začaly spojovat příčinu tuberkulózy s funkcí nervového systému. Právě kult citlivosti se stal hlavní příčinou nemoci jedinců pocházejících z vyšších vrstev, a umožnil jim tak jednoznačně se odlišit od pracujících a níže postavených jedinců. Tuberkulóza byla fyzickou manifestací vnitřní vášně, náboje a geniality, která byla spojována především s mužskými umělci. V polovině 19. století ovšem dochází k feminizaci tuberkulózy. Nemoc byla i nadále spojována se senzitivitou a křehkostí, ta se ale stala znakem ženství. Senzitivita, dříve připisovaná uměleckým génium, byla v novém pojetí důsledkem nedostatku kontroly a přílišné emocionality.

V souvislosti s feminizací tuberkulózy si Carolyn A. Day všímá přímé spojitosti mezi lékařskými popisy nemoci a viktoriánským ideálem krásy. Lékaři zdůrazňovali, že fyzické vzezření je projevem duševního rozpoložení jedince; v tomto kontextu tedy byla fyzická krása ženy manifestací její vnitřní krásy, resp. jejího dobrého charakteru a vnitřní citlivosti. Symptomy nemoci ve viktoriánském období naplňovaly ideál krásy: bílá pleť, červené líce, velké lesklé oči, štíhlost, plochý hrudník a tzv. andělská křídýlka, jak se poeticky přezdívalo vysedlým lopatkám. Lékaři si nicméně uvědomovali, že toto vzezření je nezdravé, a je tudíž znakem tělesné slabosti. Fyzická krása se tedy stala jakýmsi diagnostickým prostředkem a znakem predispozice k tuberkulóze.

Originalita a výjimečnost knihy *Consumptive chic* však spočívá v tom, že autorka dokázala odhalit, jak ideál krásy spojovaný s nebezpečnou chorobou ovlivnil dobový kosmetický a módní průmysl. Ačkoliv lékařský diskurz upozorňoval na patologickou stránku onoho ideálu krásy, jeho typické znaky zůstaly kýženým cílem mnoha žen. Dívky tak začaly využívat umělé prostředky, které jim měly dopomoci tuberkulózní vzezření napodobit. Rozšířilo se tak masivní užívání make-upu či pudrů, které měly ženám zajistit mramorově bílou pleť a jemně červené líce, ztmavit řasy, a dokonce se objevily způsoby, jak na bílé pleti imitovat modré žíly. Jak autorka ukazuje, největší změny vnesl „tuberkulózní vzhled“ do stylu oblékání, který se

začal prosazovat ve 40. letech 19. století a který označuje jako *consumptive chic*. Typický byl zejména výraznou manifestací, resp. imitací fyzických projevů tuberkulózy. Šaty značně limitovaly pohyb, byly těsně přiléhající, vyznačovaly se také úzkými dlouhými rukávy, které odhalovaly ramena. Nedílnou součástí šatníku zůstal korzet, nicméně „novinkou“ byla snaha zeštíhlit celý trup, který měl působit křehce, štíhle a slabě. Právě snaha co nejvíce zúžit celou vrchní část těla měla za následek hrbení, které imitovalo zmíněná suchotinářská křídýlka.

V závěru knihy neopomíjí autorka v návaznosti na éru korzetů zmínit lékařský boj proti této módě. Odborníci jejich nošení považovali za značně nebezpečné, neboť vyvíjely přílišný tlak na oblast hrudníku a plic, znemožňovaly nositelce volně dýchat a deformovaly tělesnou konstrukci. Právě tlak v oblasti plic a v důsledku něho zkrácený dech byly viděny jakožto hlavní příčiny onemocnění tuberkulózou. Snaha napodobit tuberkulózní vzezření tak ve skutečnosti dle dobového lékařského diskurzu mohla vést k propuknutí nemoci, a tak se podle lékařů ženy dobrovolně „vrhaly vstříc tuberkulóze“.

Carolyn A. Day ve své práci ukázala, že romantizace a idealizace tuberkulózy překročila hranice literární fikce a nezůstala doménou pouze krásných padlých hrdínek, jako byla Markéta Gautier z románu *Dáma s kaméliemi* Alexandra Dumase ml. nebo Fantine z románu Victora Huga *Bídníci*. Právě naopak, stala se celospolečenským a natolik silným fenoménem, že řada žen neváhala umělými prostředky tento ideál krásy co nejdříve napodobit. Na jejich potřeby a snahy velmi hbitě reagoval spotřební průmysl, který k rozšíření tohoto typu krásy rovněž přispěl. Prostřednictvím široké škály pramenné základny autorka odkrývá vzájemný vztah mezi módním stylem dámského odívání a lékařským chápáním nemoci. Carolyn A. Day navíc své hypotézy doplnila o množství lékařských i módních vyobrazení, fotografií a karikatur. Díky atraktivnímu tématu a jeho bravurnímu zpracování tak její práce nezůstává určena pouze úzkému okruhu odborné veřejnosti, ale stejně tak ji ocení i laický čtenář.

ŠÁRKA CAITLÍN RÁBOVÁ

DVT Dějiny věd a techniky History of Sciences and Technology

ročník / volume LIV – 2021

číslo / number 3–4

Vedoucí redaktor

Editor-in-chief

Tomáš Hermann (UK, Praha; ÚSD AV ČR)

Výkonná redakce

Executive editors

Petr Hampl (UK, Praha), Lucie Strnadová (UK, Praha)

Jazyková redaktorka

Language editor

Dagmar Magincová

Redakční rada

Editorial board

Martin Dinges (Stuttgart, BRD), Helena Durnová (MU, Brno), Petr Hadrava (AV ČR, Praha), Ivan Jakubec (UK, Praha), † Jan Janko (Praha), Milena Josefovičová (AV ČR, Praha), Vladimír Karpenko (UK, Praha), Stanislav Komárek (UK, Praha), Ladislav Kvasz (UK, Praha), Christoph Meinel (Regensburg, BRD), Milada Sekyrková (UK, Praha), Jan Surman (Uni-Erfurt, BRD), Petr Svobodný (UK, Praha), Michal Šimůnek (AV ČR, Praha), Martin Šolc (UK, Praha), Zdeněk Tempír (Praha)

Adresa redakce

Editorial address:

Viničná 7, 128 00 Praha 2, [+420]606607341
dvt.redakce@gmail.com

DTP

Nakladatelství Pavel Mervart

Tisk / Print

H.R.G. spol. s r. o., Litomyšl

Distribuce

Informace o předplatném (CZ, SK) podá a objednávky přijímá redakce. Rozesílá DUPRESS.

Please send all foreign orders to: MYRIS TRADE Ltd., P. O. Box 2, V Štíhlách 1311/3, 142 00 Prague 4, Czech Republic, e-mail: myris@myris.cz

Adresa Společnosti pro dějiny věd a techniky

Address of the Society for the History of Sciences and Technology (Prague)

Ústav dějin UK a Archiv UK, Ovocný trh 5, 116 36 Praha 1
[+420] 224491475, 224491468, roman.elner@ruk.cuni.cz

Bližší informace o časopisu a SDVT / More information on the journal and Society

Web

<http://sdvt.cz>

© Společnost pro dějiny věd a techniky, Praha 2021

ISSN 0300-4414

Časopis vychází s finanční podporou Akademie věd České republiky

DVT Dějiny věd a techniky History of Sciences and Technology

ročník / volume LIV – 2021

číslo / number 3–4

DĚJINY VĚD A TECHNIKY jsou vědecký recenzovaný časopis zaměřený na dějiny přírodních a exaktních věd, techniky a věd příbuzných. Časopis byl založen v roce 1968, vychází čtvrtletně, vydává ho Společnost pro dějiny věd a techniky (založena 1965) s podporou Akademie věd České republiky. Jedná se o hlavní časopis ve svém oboru v České republice. Časopis přijímá příspěvky v češtině nebo v angličtině. *Dějiny věd a techniky* jsou pravidelně indexovány ve významných mezinárodních vědeckých databázích: ERIH PLUS, CEJSH, EBSCO, atd.

Časopis publikuje články uvedeného zaměření zejména v českém a střeoevropském kontextu, nemusí se však omezovat pouze na něj. Vítána jsou také témata o aplikacích těchto věd (dějiny medicíny, architektury, umění, institucí, vztah vědy a společnosti, vědní politika atd.), případně jejich přesazích ke společenským a humanitním vědám, resp. statě o jednotlivých disciplínách v rámci teorie, filosofie a sociologie vědy, obecných, kulturních a intelektuálních dějin, dějin vzdělanosti, dějin idejí apod. Časopis uveřejňuje nejnovější výsledky původního výzkumu v podobě článků, zařazuje i drobnější materiálová sdělení, odborné diskusní či esejistické příspěvky, komentované dokumenty, bibliografie či interview. Časopis přijímá recenze publikovaných domácích i zahraničních prací a další stručné zprávy o publikacích, výzkumu, popularizaci, vědeckém dění a dalších aktivitách v oborech dějin věd a techniky.

HISTORY OF SCIENCES AND TECHNOLOGY is a peer-reviewed scientific journal focused on the history of natural and exact sciences, technology, and related sciences. The journal was founded in 1968, appears quarterly, and is published by the Society for the History of Sciences and Technology (Prague, founded 1965) with support of the Czech Academy of Sciences. It is the main journal in this area in the Czech Republic. The journal accepts contributions in Czech and in English. The journal is regularly indexed in important scientific databases, such as ERIH PLUS, CEJSH, or EBSCO.

The journal publishes mainly original articles of the above-mentioned focus especially – but not exclusively – in Czech and Central European context. It also welcomes contributions on applications of these sciences (for instance on the history of medicine, architecture, arts, institutions, relations between science and society, and others), eventually their overlap in the direction of social sciences and humanities. Considered are also submissions on particular disciplines belonging to the theory, philosophy, and sociology of science, general, cultural, and intellectual history, history of education, history of ideas, etc. The journal publishes results of original research in the form of *articles*, but includes also shorter factual *communications*, specialised contributions to *discussion* or *essays*, commented *documents*, *bibliographies*, or *interviews*. It allocates space to *reviews* of recent relevant domestic and international publications and other short *reports* on publications, research, popularisation, scientific events, and other developments in the history of sciences and technology.

